

POKUŠAJI SMANJIVANJA NEPISMENOSTI U BANSKOJ HRVATSKOJ POČETKOM 20. STOLJEĆA

Suzana L e č e k

U radu su prikazani naponi da se u sklopu modernizacije hrvatskoga društva i suzbijanjem nepismenosti slijedi primjer razvijenih zemalja Zapada. Statističkim pokazateljima upozoreno je na stanje u Banskoj Hrvatskoj (1880-1910), te uspoređeno s Dalmacijom, Istrom, drugim pokrajinama Monarhije i nekim europskim zemljama. U podizanju razine pismenosti i pučke prosvjete posebno su se isticali Hrvatsko društvo za pučku prosvjetu i Društvo svučilišnih građana za pouku analfabeta.

Prve godine ovoga stoljeća zatekle su mlado hrvatsko građanstvo zaokupljeno brojnim problemima modernizacije zemlje, zakočeno osjećajem (i stvarnošću) političkog onemogućavanja i s rastućim shvaćanjem zaostajanja za onovremenim uzorima - razvijenim industrijskim zemljama Europe. U širokom, suvremenici ponekad do nepodnošljivosti sporom, procesu modernizacije, prepliću se raznovrsni subproces. Nacionalna integracija potiče političku borbu za nacionalnu samostalnost, a na gospodarskom polju pratimo začetke industrije, nastojanja oko primjene prvih modernih agrotehničkih mjera, te pokušaje uspostavljanja modernog tržišta i prometnica. Nemoguće je previdjeti i stalan trud, u ustrojstvu modernih europskih društava dobro upućenih pripadnika intelektualne elite, da se nasljeduje i način življenja, poimanja, te cjelokupni duh građanske kulture. U glavne (ukoliko nije sama glavna) tekovine 19. stoljeća ubraja se već tada demokratizacija. Sve se više svraća pozornost, iako ne uvijek dosljedno, pa niti iskreno, na široke slojeve, narod u cjelini. Barem nominalno, on postaje nosilac suvereniteta zemlje i uživatelj proširenih političkih prava i pravne zaštite. Uvođenje svih slojeva stanovništva u izmjenjeni upravni, politički i gospodarski život zemlje, uvjetovalo je potrebu podizanja obrazovne razine sveukupnog stanovništva. Slijedeći na Zapadu već prođene puteve, hrvatska je građanska inteligencija sve češće razmatrala temu »pučke prosvjete«.

1. EUROPA I PROSVJEĆIVANJE ŠIROKIH SLOJEVA

Pojava građanskog društva i njemu svojstvenog načina privređivanja, uređenja društvenih odnosa i poimanja života, njegovo brzo širenje, ne više samo skromnom razmjenom i asimiliranjem neposredne ruralne okoline, već intenzivnim i ofanzivnim prodiranjem i pokušavanjem mijenjanja (prilagodavanja sebi i svojim potrebama) širih društvenih slojeva, nametnulo je traženje odgovora na pitanje kako to najuspješnije postići. Različite liberalne društvene teorije u razdoblju nakon prosvjetiteljstva, razvijajući ideju napretka pojedinca i društva, slažu se u zaključku kako je ishodišna točka svekolikog društvenog razvoja prosvjećivanje širokih slojeva naroda. Uloga glavne poluge razvoja pripala je upravo školi i drugim naporima opismenjavanja.¹ Iznenada se od jednostavne vještine pisanja i računanja, kojom se do tada služio ograničen broj korisnika (uzak krug obrazovane elite, svećenici i trgovci) stalo očekivati pravo društveno čudo. Moć pripisivana prosvjećivanju (pojam ujedinjuje današnji odgoj i obrazovanje), sezala je do svih vidova života, od socio-ekonomske reorganizacije i napretka, kulturne kohezije i nacionalne integracije, pa do suzbijanja kriminaliteta, podizanja standarda ili kontrole rađanja.²

Pri tome je puko usvajanje znanja, ma kako potrebnima se ono i tada činilo, potisnuto donekle u pozadinu, a prvim planom dominira zahtjev za vjersko-moralnim odgojem, te uopće stvaranjem duhovne klime i temelja za uključivanje širih slojeva u društvo koje nastaje, s novom ulogom države, načina privređivanja, razmjene, komunikacija.³ Upravo je to svojstvo socijalizacije bila ključna osobina škole koju je koristilo 19. stoljeće. Društvene promjene, koje zahvaćaju neke dijelove Europe prije, neke kasnije, otvorile su složene procese susretanja i širenja građanske pisane kulture na račun tradicionalne usmene. Danas prevladavaju teorije da su pri tome škola i pismenost poslužile prvenstveno kao sredstvo nametanja društvene i kulturne hegemonije, te osiguravanja voljnog pristajanja širokih slojeva na smjer društvenog razvoja i način života uspostavljen od dominantnih društvenih grupa.⁴ Upravo su pučka škola i pismo (pučke novine i knjige) posredovali nove građanske vrijednosti i dobijali sve više na značenju, iako usmena kultura i njoj svojstveni oblici poimanja, tumačenja i komuniciranja nisu nestali.

Pokušat ću još u kratko odrediti nosioce i načine na koje se moglo ući u »obećanu zemlju« pismenih, te odnos opismenjavanja, kao prvog koraka u prosvjećivanju, i škole. Brigu oko suzbijanja nepismenosti preuzela je posvuda država. Danas prevladava mišljenje kako je stupanj centralizacije vlasti i izgradnje nacionalne države temeljni činilac koji određuje vremenski raspon potreban da se ukloni nepismenost (odn. da ona padne ispod 10% stanovništva starijeg od 6-7 godina), kao i uspješnost uloženi napora. Dosegnuta razina blagostanja, industrijalizacije, urbanizacije i demokratizacije

¹ Pismenost je određena kao osnovna sposobnost čitanja i pisanja. Harvey J. Graff, *The Legacies of Literacy*, Bloomington 1986, 3; Carlo M. Cipolla, *Literacy and Development in the West*, Harmondsworth 1969, 11.

² Uvjerenje o svemoći pismenosti, karakteristično za liberalne i neke iz nje izvedene misaone sisteme 19. stoljeća, nazvao je jedan od vodećih poznavaoa povijesti pismenosti H.J.Graff »mit o pismenosti«. H.J.Graff, isto.

³ Tako su se, na primjer, prvi zahtjevi za zapošljavanjem školovane radne snage u industrijskim gradovima Europe, počeli postavljati, ne toliko radi znanja ili vještine stečene kratkotrajnim školovanjem (najčešće 2-3 godine), već iskustvom spoznate činjenice da je škola najbolji prijelazni stupanj od prirodnog (dnevnog i godišnjeg) rada k umjetnom ritmu tvornice. H.J.Graff, *The Legacies*, 10, 262; C.M.Cipolla, n.d., 34.

⁴ H.J.Graff, *The Legacies*, 4-13, 261-263.

djeluje poticajno i olakšavajuće, ali ne i kao *conditio sine qua non*. Država koja je uspjela u svojim rukama usredotočiti veću količinu vlasti, može kampanju opismenjavanja provesti brže, obuhvatiti njome veći broj stanovništva i osigurati trajniji uspjeh.⁵ Osobitost uspješnih kampanja opismenjavanja leži u mogućnosti da u njima sudjeluje velik broj osoba koje podučavaju nepismene (svećenika ili učitelja uglavnom), a odvijaju se u atmosferi hitnosti i borbenosti. Prve kampanje za stjecanje osnovnog umijeća čitanja i pisanja pokrenute su iz vjerskih razloga, u zemljama zahvaćenim reformacijskim previranjima (Njemačka, Škotska, Švedska), a okolnosti u kojima su vođene, nalagale su služenje modelom obuke, koji će se u kasnijim razdobljima javljati samo izuzetno (i samo u početnim fazama kampanji), a to je bilo decentralizirano poučavanje po kućama. Čim bi prilike dozvolile, prelazilo se na institucionalizirani oblik učenja - školu, koja jedina omogućava kontrolu nad pismenošću, nad stjecanjem znanja i oblikovanjem stavova.⁶ Već sredinom 18.stoljeća susrećemo zahtjeve da školovanjem budu obuhvaćena sva djeca (muška i ženska). Stvarne je preduvjete pružilo tek 19. stoljeće. Jasno, pojedinim europskim državama je za približavanje tom idealu prosvjetiteljstva trebalo manje, a drugima više vremena.⁷ Paralelno naporima na »uškolavanju« i školovanju djece, stvarana je društvena klima u kojoj se pismenost izjednačavala s pozitivnim osobinama, blagostanjem i napretkom, a nepismenost s neznanjem, zaostalošću i siromaštvom. U drugoj polovini 19.stoljeća u Europi je bilo prihvaćeno shvaćanje da je nepismenost sramotna, dok je mogućnost čitanja postala uvjetom za stjecanje statusa punopravnog i punovrijednog građanina.⁸

2. HRVATSKE ZEMLJE. PRIMJER KASNE RECEPCIJE EUROPSKIH TENDENCIJA

Unatoč tome što su prva nastojanja da se i širim društvenim slojevima omogući barem najnužnija naobrazba učinjeni već u doba Marije Terezije, a kasnije ponavljana uredbama tijekom prve polovine 19. stoljeća, školstvo je u hrvatskim zemljama bilo sve do 1970-ih godina u »kukavnom stanju«.⁹ Brojni su problemi s kojima se trebalo suočavati: nepotpuni popisi školskih obavezanika, nizak postotak obavezanika koji zaista pohada školu, neredovito dolaženje, prerano odustajanje, otpor roditelja koji žele zadržati dijete kod kuće na radu, premlađ školskih zgrada i prostora, velike udaljenosti koje djeca moraju prevaliti, nedostatak učitelja i njihova nestručnost, pa i otpor konzervativnih krugova kod kojih još prevladava shvaćanje da je djetetu dovoljno naučiti »nešto katekizma i računstva, a što je više, da mu samo škodi«.¹⁰

Novi poticaj razvoju školskog sustava u Hrvatskoj i Slavoniji došao je Mažuranićevim prosvjetnim reformama, od kojih je za ovu temu značajan

⁵ Prema UNESCO-voj definiciji nacionalna kampanja je masovni napor za opismenjavanje svih odraslih muškaraca i žena u određenom vremenskom razdoblju. Robert F.Arnove, H.J.Graff, *National Literacy Campaigns*, New York, London 1987, 2-3.

⁶ R.F.Arnove, H.J.Graff, n.d., 10-11.

⁷ Jürgen Hanning, *Schule, Bildung*, u: R. van Dulmen (ur.), *Fischer Lexikon. Geschichte*, Frankfurt /a.M. 1990, 283-288.

⁸ C.M.Cipolla, n.d., 87; R.F.Arnove, H.J.Graff, n.d., 7.

⁹ A.Stroll, *Pučko školstvo u Dalmaciji od godine 1814. do godine 1900.*, Zadar 1900, 12; U Dalmaciji je obavezno pohađanje škole traženo već Pravilnikom iz 1823, ali provedba je bila nemoguća. I.Perić, *Borba za ponarodivanje dalmatinskog školstva 1860-1918*, Zagreb 1974, 99; Za Hrvatsku i Slavoniju u: M.Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985, 275-276; D.Franković, *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb 1958.

¹⁰ Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca godine 1895, Zagreb 1896, 21; M.Gross, n.d., 276, 281.

Zakon o osnovnim školama iz 1874.¹¹ Kratko razdoblje povoljnijih društveno-političkih prilika omogućilo je da se, u sklopu ostalih reformnih zahvata, prihvati i moderniji, liberalni zakon o pučkom školstvu. Pobjeda načela kojih se držao Mažuranićev zakon, ostvarena je tek nekoliko godina ranije u austrijskom dijelu države.¹² Školski zakon što ga je 1869. godine sankcionirao Franjo Josip, zadržao je doduše jaku religijsku osnovu u nastavi, ali je značio laicizaciju školstva, tj. svu je brigu o školama povjerio općinama, a ne više crkvi. Jednako značajno obilježje je određivanje obaveznog pohađanja pučke škole (od 6 do 14 godina). Zakon je vrijedio za austrijske dijelove Monarhije, pa su se po njemu od te godine, od hrvatskih zemalja, morale ravnati Dalmacija i Istra. S godinom 1871. protegnut je na Vojnu Krajinu, te kao posljednje, spomenutim Mažuranićevim odobrenjem i precinakama, postao je važećim i u Hrvatskoj i Slavoniji.¹³

U temeljnom »Zakonu o ustroju pučkih škola i preparandija za pučko učiteljstvo u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji« od 14.10.1874. jasna je misao o odgojnoj ulozi škole u procesu modernizacije. »Pučkoj je školi zadaća da djecu religiozno i čudoredno odgaja, duševne im i tjelesne sile razvija, te ih u potrebitom za građanski život općem znanju umijenju podučava«.¹⁴ Vjerski i moralni odgoj zadržali su ovim zakonom potvrđen prioritet i tijekom narednih desetljeća. Najveći je značaj pridavan usvajanju vjerskih i moralnih načela i ponašanja, te razvijanju osjećaja odgovornosti prema okolini, ali i široj zajednici (hrvatskom narodu i Monarhiji). Društvene promjene postavile su pred školu odgovoran zadatak uvođenja širokih slojeva stanovništva, mahom seljaštva, u svijet koji stvara građanstvo.

Uz izuzimanje od crkvenog nadzora, Mažuranićev je zakon jamčio i nemišanje političkih oblasti u stručno vođenje škola, ali je ova odredba dokućnuta Khuenovim školskim zakonom iz 1888. godine.¹⁵

Ozbiljni naponi da se zakon i ostvari nisu naravno donijeli brze rezultate. Problemi nasljeđeni iz ranijeg razdoblja i dalje kontinuirano otežavaju i usporavaju napredovanje školstva. Uz već spomenut oprez konzervativnih krugova prema promjenama koje može pokrenuti širenje prosvjete u seljaštvu, postojao je i jasan otpor onih kojima su ovi naponi bili namijenjeni. Seljačku je tradicionalnu zatvorenost i nepovjerljivost prema svim »gospodskim novotarijama« bilo izuzetno teško prevladati. Imajući iza sebe stoljeća tradicionalnog načina prenošenja znanja, načina razmišljanja i običaja, ali i iskustvo prethodnih generacija o dostatnosti vlastite tradicije, seljak se zadovoljavao znanjem koje je i sam usvojio u djetinjstvu, te polagano nadopunjavao vlastitim iskustvom. Samo je velikim vanjskim pritiskom mogao pristati na nametnuti način školovanja i življenja.¹⁶

Otpor sela nije neshvatljiv. U društvu koje je sa starih zadružnih organizacija prelazilo na pojedinačna gospodarstva, svaki je radno sposoban

¹¹ Šire u M.Gross, A.Szabo, Prema hrvatskome građanskom društvu, Zagreb 1992, 402-414.

¹² Pobjeda nije bila konačna. Sve do 1890. vodena je borba (»Schulkampf«) sa zagovornicima konzervativnih načela u ustrojavanju školskog sustava. A.Stroll, n.d., 44.

¹³ Državni školski zakon (čl.21) predviđao je obavezno pohađanje škole od 6-14 godina, dok u Dalmaciji pokrajinski zakon smanjuje obavezu s osam na šest godina obaveznog školovanja. I.Perić, n.d., 99; slično je u V.Krajinu u kojoj osmogodišnje obavezno školovanje vrijedi samo za gradske škole. Zadržana je razlika seoskih i gradskih škola iz prethodnog razdoblja, koje nema više u Mažuranićevom zakonu. M.Gross, Zakon o osnovnim školama 1874. i srpsko pravoslavno školstvo, (p.o. iz Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u SR Hrvatskoj, knj.1), Zagreb 1988, 81.

¹⁴ Dragutin Franković, Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj, Zagreb 1958, 164.

¹⁵ Khuen uz to potvrđuje izvjesnu autonomiju srpskoj konfesionalnoj školi, što je u suprotnosti s Mažuranićevom laicizacijom. M.Gross, Zakon..., 110-114.

¹⁶ Roditelji S.Radića, koji su svjesno školovali svu svoju djecu, bili su u 1870-im godinama više izuzetak nego pravilo.

član obitelji postajao nenadomjestiv, a u školu je trebalo slati dijete baš kada je dorastalo da može obavljati lakše poslove u gospodarstvu.¹⁷ Otpor se najučinkovitije suzbijao kaznama, pa je seljak, iako nerado, morao popuštati.¹⁸ Veliki problemi financiranja osnovnog školstva čak su se pogoršali Mažuranićevom reformom. Besplatni nadzor svećenika i slabo i neredovito plaćanje učitelja sada su zamijenjeni pretvaranjem učitelja u činovnike s redovitim plaćom. Sve do pred I. svjetski rat ponavljaju se iste pritužbe na manjkavosti u provođenju osnovnoškolske nastave. Nedostajalo je školskih zgrada (iako je zakon obavezivao da se u mjestu s 40 za školu sposobne djece otvori škola, to nije bilo ostvareno još dugi niz godina) i učitelja, pa je bilo nemoguće obuhvatiti svu djecu koja su bila obavezna na školovanje. Olako su se ispuštala djeca sa popisa školskih obveznika, gledalo se kroz prste neredovitim pohađanju škole (neka djeca tek su ponekad svratila u školu, najčešće zimi na grijanje), a obuka se održavala u izuzetno teškim uvjetima.¹⁹ Iako je bilo propisano da na jednog učitelja dolazi najviše 80 učenika, broj im je redovito bio znatno viši. Cjelodnevni iscrpljujući rad, mala primanja na granici preživljavanja, dužnosti uz školu (»orguljanje« u crkvi), zabrana vjenčanja za učiteljice, uzrokovali su trajno nezadovoljstvo učiteljstva, ali i nemogućnost da se posvete zadaći, koja se s vremenom sve više spominjala, a to je bilo širenje prosvjete u cijelom narodu.

Već pri osnivanju Hrvatskog pedagoško-književnog zbora (1871), prvog profesionalnog udruženja učitelja na Balkanu, uz zaštitu strukovnih interesa, postavljeni su širi ciljevi. Redovnu stručnu aktivnost u školi, trebalo je pratiti i nastojanje da se u širim slojevima probudi i razvije interes za školu i prosvjetu (propagandni rad), ali i praktično djelovanje na prosvjetnom, kulturnom, gospodarskom podizanju i buđenju nacionalne svijesti.²⁰ Velika je važnost pridavana stvaranju školskih vrtova i uvođenju praktične obuke u škole (pletenje košara, narodni vez i sl.).

Pored tradicionalne odgojne uloge svećenstva, zalaganja Sabora i učiteljstva na podizanju prosvjetne razine širokih slojeva stanovništva, sve do kraja 19. stoljeća jedini se organizirani rad može zapaziti unutar Društva sv. Jeronima. Poticaj za njegovo osnivanje (1868.) došao je iz krugova nacionalno orijentiranog svećenstva, po uzoru na slična društva u Slovačkoj (Sv. Mohora) i Češkoj (Sv. Jana). Osnovano je s namjerom da ublaži zabrinjavajuću pojavu da i školovana djeca, radi prekratkog razdoblja pohađanja škole, te gubljenja svakog dodira s pisanom riječju nakon toga, zaborave većinu naučenog i stvarno postaju ponovno analfabeti. Zadaća Društva bila je izdavati cijenom pristupačne, »dobrim duhom pisane pučke spisove zabavno poučne svrhe«.²¹ Na XV. glavnoj skupštini Društva 25.1.1883. godine jasno je iskazana ideja koja ga je pokretala - spasiti seljaka neznanja. On nije niti lijen niti nemaran, već je »glavni uzrok

¹⁷ M.Gross, Počeci..., 281.

¹⁸ Kazne nisu bile uvijek stvarni poticaj, jer se prije svega često nisu mogle niti naplatiti. Npr. Glavni godišnji izvještaj o pučkom školstvu u Dalmaciji za godinu 1910. (Zadar, 1911, tab.VI) donosi podatak kako od 16.906 kazni čak 12.522 nije izvršeno. Od izvršenih 3.436 su novčane, dok je 948 zbog siromaštva moralo izdržavati zatvorsku kaznu; Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji..., str.39.

¹⁹ Nikola T. Đurić, Školovani analfabeti, »Napredak« 43/1902, 12, 185-190; Milan Šafar, Prilog k pitanju o analfabetima, »Napredak« 45/1904, 30, 478-481; Josip Marić, Zašto imamo školovanih analfabeta, »Hrvatski učiteljski dom« II/1909, 24, 246-248; W., Izvješćivanje o polasku pučke škole, »Hrvatski učiteljski dom«, V/1912, 3, 27-28; P., Uškolavanje i iškolavanje u pučkoj školi, »Hrvatski učiteljski dom« V/1912, 15, 198-199.

²⁰ D.Franković, Sto godina rada Hrvatskog pedagoško-književnog zbora, u: Sto godina rada Hrvatskog pedagoško-književnog zbora i učiteljstva u Hrvatskoj (1871-1971), Zagreb 1971, 17.

²¹ Josip Buturac, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima ili sv. Ćirila i Metoda 1868-1968, Zagreb 1969, 12.

zaostalosti neznanje, ne radi što bi trebao jer ne zna...zato ga cto treba podučiti«.22 Osnovano je zbog seljaka i radnika, ali oni su sve do pred I. svjetski rat, kada iznenada raste broj članova iz tih grupa, činili tek 10-20% članstva.

Izdanja Društva sv. Jeronima i godišnji kalendari za puk (koledari), zadugo su bili jedino štivo dostupno seljaštvu. Pojavio bi se poneki prijevod (većinom savjeti za lijepo društveno ophođenje, više namijenjeni nižim gradskim slojevima) i još rjeđe djelo domaćeg autora.23

Stvaranje šireg kruga školovanog građanstva i inteligencije, otvorilo je u 1890-im godinama mogućnost drugačijeg pristupa prosvjećivanju puka. Učestali su osvrta na teško stanje u našem školstvu i prijedlozi za njegovo poboljšanje. Iz tih priloga može se utvrditi široko pristajanje uz, već prije postavljena, načela društvenog razvoja i uloge pismenosti i prosvjete u njemu. »Nećemo ni mi da smo čudaci pa da se opiremo aksiomu, što ga je prihvatio konac devetnaestoga vijeka«24. Taj su aksiom shvatili kao mogućnost i potrebu da po »pravilnom demokratskom principu svi jednako uč«25. Pismenost cjelokupnog naroda priznavana je kao pitanje statusa, mjerilo i način da se uključi u red razvijenih i prosvjećenih zemalja.26 Pod pritiskom društvenih promjena, problem obrazovanja i dalje se postavljao kao pitanje života ili smrti. Sve je jača bila bojazan da bi seljak, ukoliko ne napreduje u znanju, mogao »sve dublje padati u siromaštvo, pa napokon i izginuti«.27 Potpuno je prihvaćena suprotnost učinaka pismenosti i nepismenosti. Pismenost oplemenjuje i oslobađa narod, dok ga »ona duševna nevolja, što se danas jednim barbarskim nazivom u čitavom svijetu zove analfabetizmom« drži u »duševnom robstvu«.28

Poteškoćama koje je u društvu zasnovanom na pisanoj komunikaciji susretao nepismen čovjek pridavano je različito značenje. Uz razvijanje osjećaja dužnosti najčešće se spominjao problem snalaženja s novom modernom upravom. Rad općina bio je nemoguć bez pismenih vijećnika i mjesnih starješina.29 Postalo je neodrživo da veza upravnih organa sa širokim slojevima ide preko rijetkih pismenih posrednika.30 Tek se potom spominju poteškoće u gospodarstvu, trgovini i privatnom životu (pisma). Opaža se i oprez prema uključivanju puka u politički život. Tek kao dopuna razmatralo se djelovanje prosvjete u sferi kriminaliteta ili obiteljskog života. Nepismen i neuk čovjek, vjerovalo se, češće je u sukobu sa zakonom,31 pa i »najveći dio životnih tragedija i obiteljskih nesreća mora se upisati na račun podpune neobrazovanosti«.32 Jasno, bez prosvjete nema niti prave ljubavi prema domovini, pa se nacionalni motiv javljao kao jedan od važnijih.

Upravo će godine na smjeni stoljeća donijeti veliku promjenu. Kada je 1895. godine V. Košćević iz Karlovca predlagao ruski sistem poduke za

22 J. Buturac, n.d.j., 19-20.

23 Jedna od njih je i knjižica N. Šimića, u kojoj autor dijalektom ispričanim živim zgodama poučava prvenstveno o moralu i potrebi prosvjećivanja, pa tek u zadnjem djelu o radu štednji i trezvenosti. N. Šimić, Pučka prosvjeta, Zadar 1889.

24 (), Čitaonice ili knjižnice, »Narodne novine«, LXII/1896, 192 (22.VIII), 2.

25 (-ić), Jošte jedna o uškolavanju u pučku školu, »Narodne novine«, LXIV/1898, 192 (25.VIII), 1-2.

26 J. Grance, Obrazovni tečajevi za analfabete, »Napredak« 42/1901, 44, 705-707.

27 (), Čitajmo knjige i novine, »Prijatelj naroda« IX/1896, 18.(17.IX), 2.

28 Isto kao bilj.11.

29 »Narodne novine«, LXV/1899, 143.(24.VI), 3.

30 N. Šimić, n.d., 48.

31 »Narodne novine«, LXII/1896, 77.(2.IV), 1

32 (), Analfabetizam, »Narodne novine« LXVIII/1902, 183.(9.VIII), 1.

ubrzano opismenjavanje, smatrao je da njegovo ostvarenje ovisi o eventualnim entuzijastima.³³ Gotovo u isto vrijeme Franjo Andres, apelirajući da se »u svakome gradu i svakome selu« osnuje pučka knjižnica, računao je na široku potporu zainteresirane javnosti (svećenika, državnih službenika, učitelja, raznih društava).³⁴ Shvaćanje da je briga o prosvjećivanju nižih slojeva naroda šira društvena obaveza doživjelo je tijekom narednog desetljeća za naše prilike pravi »boom«.

3. STATISTIKA. PISMENOST NA PRIJELAZU STOLJEĆA

U ovom poglavlju sam pokušala statističkim podacima prikazati kretanje i razvoj školstva i pismenosti u razdoblju od 1880. do 1910. godine.³⁵ Kao izvor za Hrvatsku i Slavoniju poslužili su Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije (SG) I/1905, (Zagreb 1913) i II/1906-1910 (Zagreb 1917), a za Dalmaciju i Istru Oesterreichische Statistik (OS) XXXII/1892, XXXV/1893, LXII/1902, LXIII/1903, Neue Folge Oesterreichische Statistik (NFOS) 1/1914, 8/1914. Za prikaz hrvatskih zemalja u okviru Monarhije korišteni su za Dalmaciju i Istru opet OS, te Statistika narodnjega školstva u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji (Zagreb 1875) i Glavni godišnji izvještaj o pučkom školstvu u Dalmaciji za godinu 1910. (Zadar, 1911), a za Hrvatsku i Slavoniju rezultati popisa stanovništva u ugarskom dijelu države. Radovi C. M. Cipolle i H. Sundhausena korišteni su pri pokušaju da se hrvatske prilike objasne u europskom kontekstu.

U skladu s prevladavajućim mišljenjem kako je podizanje kulturne i obrazovne razine stanovništva moguće jedino putem škola, jasno je da su glavni, a dugo i jedini naponi društva usmjereni na osnivanje pučkih škola. U tabeli 1. i 2. vidljivi su rezultati tih napora u hrvatskim zemljama.

Tabela 1. Broj škola u hrvatskim zemljama 1880 - 1910. godine

	1880		1890		1900		1910	
	br.šk.	na 10000 st.	br.šk.	na 10000 st.	br.šk.	na 10000 st.	br.šk.	na 10000 st.
Hrvatska i Slavonija	1250	6.6	1261	5.7	1393	5.8	1596	6.1
Dalmacija	308	6.5	321	6.2	440	7.6	471	7.5
Istra	184	6.8	179	6.1	217	7	345	9.8

Tabela 2. Index broja škola u hrvatskim zemljama 1880-1910. godine

	1880	1890	1900	1910
Hrvatska i Slavonija	100	101	111	128
Dalmacija	100	104	143	153
Istra	100	97	118	188

Izvori: SG I/1905, tab.1, 679; SG II/1910, tab.1, 497; OS LXII/1903, H.2, str. XI-XII; OS XXXV/1893, H.1, str. XII; NFOS 8/1914, H.2, 24*.

³³ »...ne mogu nego zamoliti bogate ljude, neka oko svojih imanja medju svojim težacima pokušaju.« V.Košćević, Kako da se smanji broj analfabeta, »Narodne novine« LXI/1895, 83.(10.IV),2.

³⁴ F.Andres, Pučke knjižnice. Njihovo osnivanje i uređenje, Zagreb 1897, 3-4.

³⁵ Za ranije razdoblje statistički su pokazatelji obrađeni u M.Gross, Počeci..., M.Gross, A.Szabo, Prema..., za Dalmaciju A.Stroll, n.dj., 45-46; I.Perić, n.dj.

Za sve je hrvatske zemlje karakterističan polagan, ravnomjieran rast, ali se razlikuju u tempu. Razvoj je najbrži u Istri u kojoj je u 30 godina broj škola skočio za 88% - od 184 škole 1880. na 345 zaključne 1910. godine. Najsporiije tekao razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji koja ima svega 346 škola više od početnih 1250 u 1880. godini. Tako slab porast značio je realan pad, jer dok je 1880. na 10.000 stanovnika dolazilo 6.6 škola, 1910. na isti broj otpada svega 6.1 pučka škola. Dalmacija i Istra bilježe rast (iako s malim padom 1890.), pa Istra 1910. ima čak 9.8 škola na 10.000 stanovnika.

Većinom su to škole malog kapaciteta, pa tako još 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji prevladavaju škole sa samo jednim učiteljem (vidi tabelu 3.), a identična je situacija u hrvatskim krajevima pod austrijskom upravom.

Tabela 3. Broj učitelja u školama Hrvatske i Slavonije 1910. godine

broj učitelja	1	2	3	4	preko 5	
broj škola	829	493	118	104	82	1626
%	51	30.3	7.3	6.4	5	100

Izvor: SG II/1910, tab.1, 497.

Nedostatak učitelja još je očitiji u europskim mjerilima. Sa svojih 9, odnosno nešto kasnije 10 učitelja(-ica) na 10.000 stanovnika Hrvatska i Slavonija ulaze u red najzaostalijih zemalja Europe. Iza nje su još samo Portugal i Balkanske zemlje (ovdje su podaci samo za Srbiju), a prema ostalim pokazateljima u njihovom je društvu i Rusija.

Tabela 4. Broj učitelja na 10.000 stanovnika u europskim zemljama

zemlja	godina	učitelja na 10.000 st.
Francuska	1890	37
Engleska	1890	35
Švedska	1890	27
Njemačka	1891	24
Belgija	1890	20
Španjolska	1880	20
Italija	1890	19
Austrija	1890	18
Portugal	1890	8
Istra	1889	16
Dalmacija	1889	12
Hrvatska i Slavonija	1890	9
	1905	10
Srbija	1890	6
	1905	8

Izvori: Carlo M. Cipolla, n. d., tab. 5, 28; Holm Sundhausen, Historische Statistik Serbiens 1834 - 1914, Munchen 1989, tab. 144, 549; SG I/1905, tab. 6, 685.

Cipolla je u svom istraživanju došao do spoznaje kako se broj učitelja može staviti u relaciju s društvenim razvojem. Njegova je teza da manje od 10 učitelja na 10.000 stanovnika označava zaostalu sredinu i da tek s prelaskom tog broja započinje uspješniji razvoj. Razvijeno društvo je ono koje tom broju stanovnika može osigurati preko 30 učitelja, što je u tadašnjoj Europi moglo svega nekoliko država.³⁶ Većina je u prijelaznom razdoblju, dok Hrvatska i Slavonija (Dalmacija i Istra ipak nešto, iako gotovo neznatno bolje od Hrvatske i Slavonije) tek izlaze iz potpune nerazvijenosti i počinju dug put prema razvijenosti.

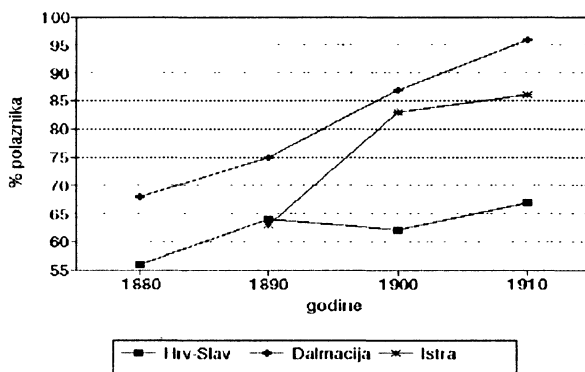
Iako propisano zakonom, opće i obavezno pohađanje škole dugo nije bilo ostvarivo. Mogućnosti društva bile su znatno skromnije od proklamiranih želja, a i vrijeme je postavljalo povećane zadatke. Kako pokazuju novija istraživanja, nakon što je preko polovina djece uključena u nastavu, za državu nastupa faza u kojoj se traže veći naponi da bi postotak rasta ostao isti, jer treba prići gradnji novih škola i to na udaljenijim, a ponekad gotovo izoliranim mjestima.³⁷ Hrvatska se upravo u ovom razdoblju suočava s navedenim problemima, pa spor porast broja djece koja idu u školu treba promatrati i u tom svjetlu. Tim više zadivljuje tempo razvoja u Dalmaciji u kojoj je jedinoj 1910. godine broj polaznika prelazio 90%, posebno kada se zna kako je neposredno nakon donošenja zakona o obaveznom školovanju broj polaznika bio svega 16% (1871).³⁸

Tabela 5. Postotak polaznika pučke škole u hrv. zemljama 1880-1910. god.

	1880	1890	1900	1910
Hrvatska i Slavonija	56	64	62	67
Dalmacija	68	75	87	96
Istra	74	63	83	86

Grafikon 1.

Kretanje postotka obveznika koji idu u školu u hrvatskim zemljama

Izvori: SG I/1905, tab.1, 679; SG II/1910, tab.3, 498, tab.6, 501; OS III/1884, H.2, str. XXI; OS LXII/1903, H.2, str.LVIII; NFOS 8/1914, H.2, 25*.

³⁶ C.M.Cipolla, n.dj., 26.

³⁷ R.F.Arnoe, H.J.Graff, n.d, 127.

³⁸ Statistika narodnjega školstva..., 17; Podatak za 1910.g. u tabeli je prema OS, dok je nešto, ali ne bitno drugačiji (93,5%, ne 96%) u Glavnom godišnjem izvještaju...1910, tab.V.

Za Istru imamo podatke tek od 1890. godine, pošto su raniji pregledi davali zbirne podatke za Trst, Goricu s Gradiškom i Istru.

Pad postotka djece koja polaze školu u Hrvatskoj i Slavoniji 1900. godine nastaje zbog povećanog broja djece obavezne polaziti opetovnicu. Izgleda da je poticaj došao nakon praćenja kretanja pismenosti kod regruta, pri čemu je ustanovljeno kako djeca koja idu u školu 1, 2 ili čak 3 godine, redovno zaboravljaju čitati i pisati, te nakon izvjesnog vremena postaju analfabeti (regresivna pismenost). I. Kršnjavi, tadašnji odjelni predstojnik za bogoštovlje i nastavu izvjestio je o tome na saborskom proračunskom odboru 1894. godine.³⁹ Intervencija je dovela do značajnog porasta broja djece obavezne polaziti opetovnicu školske godine 1894/95.⁴⁰ Te su dvogodišnje škole dugo bile glavno sredstvo održavanja pismenosti i kakvog-takvog znanja, koje je inače dijete, napustivši školu sa 11-12 godina, a često i prije, neminovno izgubilo.

Koliko je problem bio ozbiljan pokazuje primjer Hrvatske i Slavonije. Pogledajmo raspored polaznika po razredima u razdoblju 1901-06.godine.

Tabela 6. Polaznici po razredima šk. god. 1905/06.

razred	1	2	3	4	5	6
polaznika (%)	34.00	25.40	20.70	15.70	4.10	0.02

Izvor: SG I/1905, tab.16, 691.

Odmah ćemo primjetiti veliko osipanje djece od koje većina ne završi niti 4 razreda škole, a tek neznatan dio polazi još i opetovnicu.

Opet na primjeru Hrvatske i Slavonije dodirnut ćemo razlike koje se javljaju, a to su između spolova, između pojedinih regija i sela i grada.

Tabela 7. Polaznici po spolu i županijama 1910/11. god.

županije i gradovi	muškarci	žene
Lika-Krbava	61.3	20.9
Modruš - Rijeka	71.1	54.3
Zagreb	74.2	50.9
Zagreb - grad	85.4	77.0
Varaždin	66.2	48.3
Varaždin - grad	74.8	79.7
Bjelovar - Križevci	76.8	69.8
Požega	85.1	80.9
Virovitica	87.4	85.7
Osijek - grad	82.7	81.2
Srijem	86.6	85.1
Zemun - grad	65.5	62.6
Hrvatska i Slavonija	75.9	62.1

Izvor: SG II/1910, tab.6, 500-501.

³⁹ A.Cuvaj, Grada za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, Zagreb 1913, VIII, 227.

⁴⁰ Broj obveznika je porastao za 45%, ali je time broj polaznika u opetovnicama pao sa 80% 1893/94 na 54% u šk.god. 1895/6. Taj broj u razmatranom razdoblju neće više premašiti 60%. SG I/1905, tab.1, 679.

Iste razlike postojale su i u pismenosti pa ćemo ih nešto opširnije prikazati uz podatke vezane za opismenjavanje.

Kako je postupno suzbijana nepismenost u Hrvatskoj može se vidjeti na pokazateljima prikazanim tabelom 9. i grafikonom 2. Razmatrani postoci odnose se na dio stanovništva stariji od 5 (odn. 6, odn. 10) godina, dakle na dio koji je uopće i mogao ovladati čitanjem i pisanjem. Treba upozoriti da su razlike u donjoj granici zahvaćenih godina nastale uslijed različitih kriterija u popisima stanovništva. Podaci o pismenosti u popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji 1880, 1890. i 1900. odnosili su se na one starije od 5 godina, dok je 1910. godine ispuštena dobna grupa od 5 do 10 godina i popisani su svi pismeni stariji od 10 godina. Dalmacija i Istra popisivane su u prva tri razmatrana popisa prema dobnoj granici od 6 godina, a 1910. je kao i u Hrvatskoj i Slavoniji uzeto 10 godina. Starosna grupa od 10(11)-15 godina u pravilu je grupa s najvećim udjelom pismenih. Može se postaviti pitanje vrijednosti uspoređivanja postotaka izračunatih prema različitim dobnim grupama, odn. onih koji uključuju i onih koji ispuštaju grupu od 6-9(10) godina. Ako pogledamo postotak nepismenosti u toj grupi prema popisima stanovništva koji je uzimaju u opći zbroj (1880, 1890, 1900), možemo primjetiti da je ona nešto manja od nepismenosti cjelokupnog stanovništva. Udio djece od 6-10 godina u ukupnom stanovništvu iznosio je 10-12%, pa je njihovo izostavljanje u popisu 1910. godine značilo zapravo lagano povećanje postotka nepismenih.⁴¹ Podatke treba promatrati s tom ogradom.

Tabela 8. Nepismenost prema dobnim razredima u odnosu prema ukupnom broju nepismenih Hrvatske i Slavonije

	dječaci	djevojčice	svo stanovništvo
godina (dob)	%	%	%
1880 (6-10)	68.0	75.9	83.3
1880 (11-15)	56.7	67.4	
1890 (6-10)	67.0	74.1	78.0
1890 (11-15)	46.5	58.3	
1900 (6-9)	58.0	66.1	67.9
1900 (10-11)	30.7	47.1	

Izvori: SG I/1905, tab.38, 62.

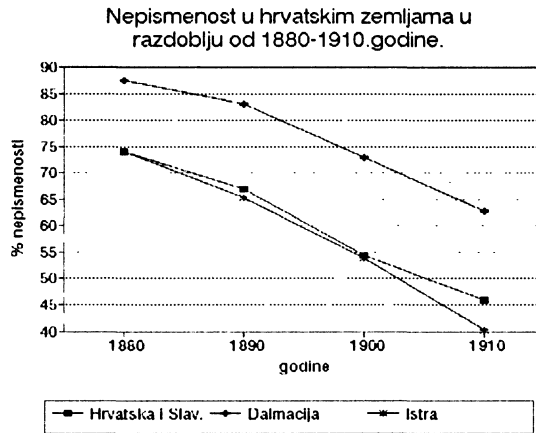
Pogledajmo sad tabelu u kojoj je prikazan pad nepismenosti u hrvatskim zemljama u ovom razdoblju.

Tabela 9. Nepismenost u hrvatskim zemljama 1880-1910. godine

	1880		1890		1900		1910
	%	razlika	%	razlika	%	razlika	%
Hrvatska i Slav.	73.9	7.0	66.9	12.5	54.4	8.5	45.9
Dalmacija	87.4	4.5	82.9	10.1	72.9	10.0	62.9
Istra	73.9	8.6	65.3	11.4	53.9	13.6	40.3

⁴¹ Prema popisu iz 1880.g. bilo je 10.7% djece stare 6-10 godina, 1890.g. postotak se popeo na 12.9%, a 1900. iznosio je 11.6%. SG I/1905, tab.11, 13.

Grafikon 2.

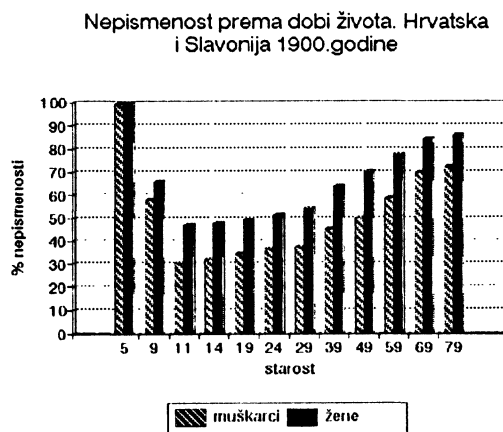

Izvori: SG I/1905, tab.37, 61; SG II/1910, tab.32, 41; OS XXXII/1892, H.1, str.XXII; OS LXIII/1903, H.2, str.XLVI; NFOS 1/1914, H.2, 41.

Pad nepismenosti, uz uvažavanje različitih polazišta, ima podjednak ritam u svim hrvatskim pokrajinama. U razdoblju 1890-1910. nešto je ubrzaniji nego u desetljeću koje mu prethodi, jedino Hrvatska i Slavonija 1900-1910. nisu mogle zadržati dosegnuti tempo, pa je pad opet ispod 10%. Razvoj je potpuno odgovarao europskim prilikama u 19. stoljeću. Prema Cipolli prosječno je pojedinim zemljama za smanjivanje nepismenosti za 10% bilo potrebno 10-17 godina. Krajem stoljeća napori se posvuda intenziviraju, pa se i to razdoblje smanjuje.⁴²

Postupnost potvrđuje i slijedeći grafikon:

Grafikon 3.

Izvor: SG I/1905, tab.39, 63.

⁴² Tako npr. Rusija uspijeva smanjiti postotak nepismenih regruta sa 60% na 50% u 5 godina, a ukupnog stanovništva u razdoblju 1901-1913 s 50% na 32%. C.M.Cipolla, n.d., 90.

Prikazano krctanje nepismenosti prema dobi života (i spolu) odraz je polaganog, ali stalnog napora na podizanju obrazovne razine stanovništva, karakterističnog za politički mirna razdoblja. Naime, velike kampanje za opismenjavanje koje nameću pojačane napore i hitnost, ostavljaju trag u većim i naglim razlikama između pojedinih starosnih grupa, a vezane su uz društvena previranja, u prijašnjim razdobljima vjerska, u 19. i 20. stoljeću politička.

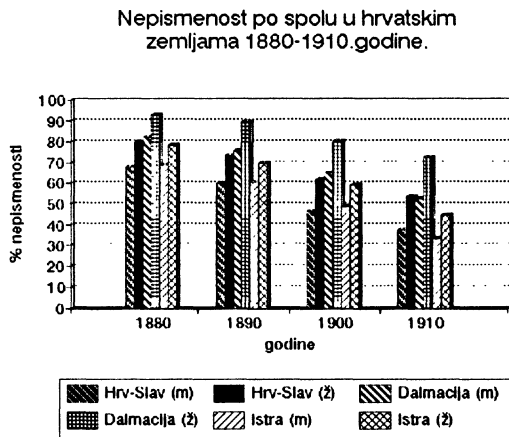
Uz razliku u broju pismenih u pojedinim starosnim grupama, skrenut ćemo pažnju na još dva značajna i posvuda prisutna faktora koji djeluju na opismenjavanje.

Prvi od njih je razlika između spolova. U Europi 19. stoljeća žene su posvuda imale bitno manje mogućnosti školovanja, što je i rezultiralo većim udjelom nepismenih među njima, nego što je to bio slučaj s muškarcima. Prema Cipolli prosječno na 1 nepismenog muškarca dolaze 1-2 nepismene žene, preciznije, omjer je iznosio 1.5 : 1 (do 1.7 : 1).⁴³ Ovu razliku možemo ustanoviti i u hrvatskim zemljama. (v. tabela 10. i grafikon 4)

Tabela 10. Nepismenost u hrvatskim zemljama prema spolu 1880-1910. godine

	1880		1890		1900		1910	
	muškarci	žene	muškarci	žene	muškarci	žene	muškarci	žene
Hrvatska i Slavonija	67.8	79.9	60.1	73.5	46.8	61.8	37.6	53.7
Dalmacija	82.0	92.6	75.7	89.9	64.8	80.6	52.6	72.7
Istra	69.1	78.5	60.5	69.9	48.8	58.8	33.7	44.6

Grafikon 4.

Izvori: SG I/1905, tab.37, 61; SG II/1910, tab.34, 43; OS XXXII/1892, H.1, str.XXII, OS LXIII/1903, H.2, str.XLVI, NFOS 1/1914, H.2, 41.

Ova je razlika imala čak tendenciju rasta, što se nešto jasnije vidi na regionalnom planu.

⁴³ C.M.Cipolla, n.d., 85.

Tabela 11. Razlike po spolu u županijama i gradovima Hrvatske i Slavonije

županije i gradovi	1880		1890		1900		1910	
	muškarci	žene	muškarci	žene	muškarci	žene	muškarci	žene
gradovi								
Lika-Krbava	81.3	95.0	78.3	94.3	65.9	91.9	57.5	88.2
Modruš - Rijeka	74.5	87.8	67.8	82.3	54.8	72.5	45.1	64.3
Zagreb	75.3	89.1	69.2	85.4	57.2	78.8	46.2	70.7
Zagreb grad	24.4	32.1	21.4	29.3	15.6	21.7	11.3	17.6
Varaždin	70.0	81.9	61.2	76.5	47.6	64.9	41.1	58.8
Varaždin grad	29.4	34.8	25.1	31.1	18.0	25.8	14.8	22.6
Bjelovar - Križevci	61.9	78.8	52.5	69.4	38.8	54.3	32.4	45.2
Požega	65.2	74.7	55.4	66.3	41.3	50.9	34.2	43.3
Virovitica	70.3	74.6	61.1	66.1	48.1	52.9	37.7	42.2
Osijek grad	23.9	36.8	25.8	34.7	17.0	26.7	13.5	20.6
Srijem	59.7	69.7	50.9	61.2	36.4	44.3	28.7	35.2
Zemun grad	23.6	44.0	20.9	38.2	16.5	28.9	11.8	20.1
Hrvatska i Slavonija	67.9	79.9	60.2	73.5	46.8	61.9	37.7	53.7

Izvori: SG I/1905, tab.36. i 37, 57-61; SG II/1910, tab.32, 40-41.

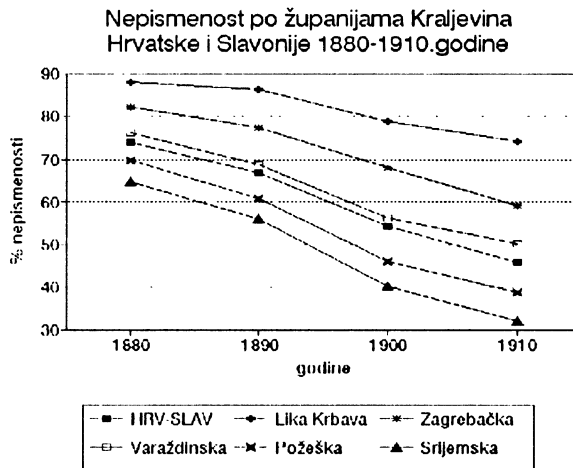
Žene su uspjele smanjiti razliku samo u gradovima i razvijenijim županijama u Slavoniji (Bjelovarsko-Križevačkoj, Požeškoj i Srijemskoj), dok je svuda drugdje ona povećana, najviše u Ličko-Krbavskoj županiji (17%), iza koje slijedi Zagrebačka sa 10.7%. Na cjelokupnom teritoriju Hrvatske i Slavonije razlika je uvećana za 4%.

Slična je tendencija postojala u razvoju pojedinih regija. Različite privredne mogućnosti (što ima osobitu važnost u sistemu u kojem brigu o školama vode lokalne vlasti, ovdje kotarevi) i prirodno-geografske predispozicije pojedinih hrvatskih krajeva, uvjetovali su napredovanje različitim brzinama.

Tabela 12. Nepismenost u županijama i gradovima Hrvatske i Slavonije

županije i gradovi	1880	1890	1900	1910
Lika - Krbava	88.0	86.2	78.8	74.3
Modruš - Rijeka	81.6	75.6	64.4	55.8
Zagreb	82.2	77.3	68.2	59.1
Zagreb grad	28.3	25.5	18.8	14.4
Varaždin	76.1	68.9	56.2	50.1
Varaždin grad	32.1	28.3	22.1	18.5
Bjelovar - Križevci	70.4	61.0	46.6	38.9
Požega	70.0	60.8	46.1	38.8
Virovitica	72.4	63.6	50.5	40.0
Osijek grad	30.6	30.4	22.1	16.9
Srijem	64.6	56.0	40.3	31.9
Zemun grad	33.7	29.8	22.8	15.6
Hrvatska i Slavonija	73.9	66.9	54.4	45.9

Grafikon 5.

Izvori: v. tabelu 9.

Iako im je zajedničko određeno ubrzanje u 1890-im godinama, pa usporavanje u prvom desetljeću 20. stoljeće, ipak se razlika između krajeva s većom i onih s manjom nepismenošću u prvo vrijeme povećala. Povećanje razlike između pojedinih područja jedne zemlje, kao posljedicu intenzivnijih napora na opismenjavanju spominje i Cipolla.⁴⁴ U hrvatskom slučaju možemo primjetiti kako se razlika između županije s najvećom (Ličko-Krčavске) i one s najmanjom nepismenošću (Srijemske), koja je 1880. iznosila 23.4%, u popisu iz 1910. godine popela čak na 42.4%.

Da bi se bolje razumjela žurba u trci prema razvijenosti treba razmotriti stanje pismenosti u cijeloj Monarhiji i nekim zemljama Europe.

Kakvo je kretanje nepismenosti u austrijskom djelu države i mjesto Dalmacije i Istre u njemu pokazuju tabela 13. i grafikon 6.

U odnosu na druge austrijske pokrajine, Dalmacija i Istra uz Galiciju i Bukovinu ulaze u red nerazvijenih. Premda se razlika polagano smanjuje, Dalmacija je radi visokog postotka nepismenih još u 1870-im godinama, ipak cijelo vrijeme pokrajina s njihovim najvećim postotkom. Prema popisu iz 1910. godine uz Bukovinu jedina ima preko 50% nepismenog stanovništva. Visok postotak nepismenih u jednom dijelu Austrijske carevine, unatoč izrazito niskom u drugom dijelu, smjestio ju je u grupu srednje razvijenih zemalja na samom početku stoljeća.

Tako velike razlike (Austrija, Češka, Moravska, Šlezija imaju gotovo zanemarivu nepismenost) svrnule su pozornost i drugih istraživača na Austriju. Kao primjer nejednolikog razvoja navode je i Cipolla i Graff, ostavljajući pitanje, koji su razlozi doveli do tolikih razlika, bez odgovora. Obojica se slažu da samo vjersko-nacionalne i geografske razlike ne pružaju pravo objašnjenje.⁴⁵

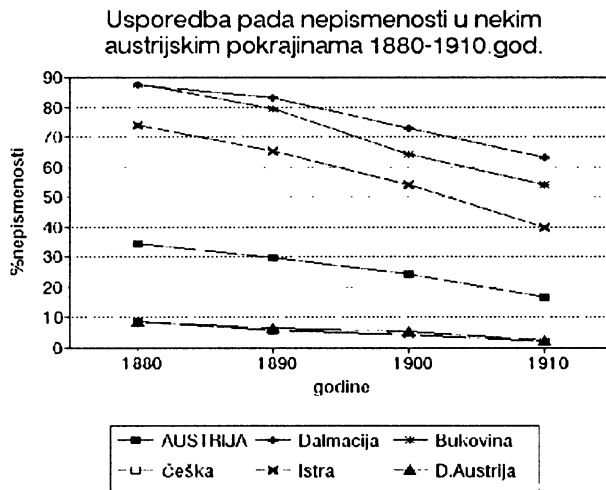
⁴⁴ C.M.Cipolla, n.d., 90.

⁴⁵ C.M.Cipolla, n.d., 81; H.J.Graff, *The Legacies*, 294.

Tabela 13. Nepismenost u austrijskom dijelu Monarhije 1880-1910. godine

pokrajine	1880	1890	1900	1910
Donja Austrija	8.5	6.2	5.1	2.4
Gornja Austrija	8.5	6.3	4.5	1.7
Salzburg	11.6	8.0	6.5	2.9
Štajerska	26.9	19.8	14.3	7.9
Koruška	39.5	29.5	20.5	12.3
Kranjska	45.5	33.5	21.7	12.2
Trst s okolicom	29.4	22.4	14.2	8.5
Gorica i Gradiška	52.8	39.4	25.5	15.5
Istra	73.9	65.3	53.9	39.8
Tirol	10.6	7.7	5.0	2.4
Vorarlberg	3.4	3.2	2.3	0.8
Češka	8.4	5.8	4.1	2.1
Moravska	10.3	6.9	5.1	2.9
Šlezija	11.8	8.7	7.1	3.6
Galicija	77.1	68.3	56.5	40.6
Bukovina	87.5	79.3	64.7	53.9
Dalmacija	87.4	82.9	72.9	62.8
AUSTRILJA	34.3	29.4	24.0	16.5

Grafikon 6.

Izvori: OS XXXII/1892, H.1, str.XXII; OS LXIII/1903, H.2, str. XLVI; NFOS 1/1914, H.2, 41.

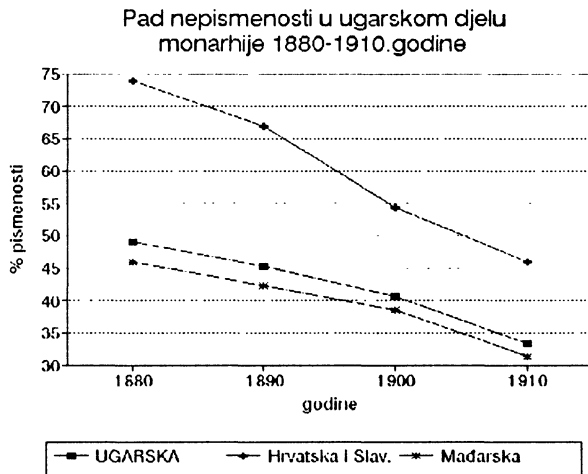
Slično se može ustanoviti za Hrvatsku i Slavoniju u ugarskom dijelu Monarhije.

Tabela 14. Nepismenost u ugarskom dijelu Monarhije 1880. godine

pokrajine	1880	1890	1900	1910
Mađarska	45.8	42.4	38.6	31.3
Rijeka	44.9	32.4		
Hrvatska i Slavonija	73.9	66.9	54.4	45.9
UGARSKA	48.9	45.2	40.7	33.3

Grafikon 7.

Izvori: Ergebnisse der in den Landern der Ungarischen Krone am Anfange des Jahres 1881. vollzogenen Volkszahlung, I/1882, 235-236; Ergebnisse der in den Landern der Ungarischen Krone am Anfange des Jahres 1891. durchgefuehrten Volkszahlung, (Neue Folge) I/1893, I, 224*-225*; Volkszahlung in den Landern der Ungarischen Krone vom Jahre 1900. (Neue Serie) I/1902, T.1, 19*; A magyar szent korona orszagainak 1910. evi Nepszamlalasa 42/1912, 1, 9*.

Precizniju sliku pružaju nam podaci o ugarskim pokrajinama za 1890. godinu. Korištena je samo jedna godina, jer je u popisima 1900. i 1910. sistem potpuno drugačiji.

Tabela 15. Nepismenost u ugarskim pokrajinama 1890. godine

pokrajine	muškarci	žene	svo stanovn.
lijeva obala Dunava	25.7	32.9	29.3
desna obala Dunava	21.9	29.8	25.9
Dunav - Tisa	28.3	37.3	32.8
desna obala Tise	39.5	46.0	42.8
lijeva obala Tise	48.7	56.7	52.7
Tisa - Maros	47.6	63.8	55.7
Erdelj	59.6	70.5	65.0
UŽA UGARSKA	37.9	46.9	42.4
Rijeka	25.2	39.7	32.4
Hrvatska i Slavonija	60.2	73.5	66.9
UGARSKA	40.4	50.1	45.2

Izvor: Ergebnisse der in den Landern der Ungarischen Krone am Anfange des Jahres 1891. durchgefuehrten Volkszahlung, (NF) I/1893, I, 224*-225*.

Hrvatska i Slavonija bile su dio Ugarske s najvećim postotkom nepismenosti. Donekle im se približava samo Erdelj. Razlike doduše nisu tolike kao u austrijskom dijelu države, pošto i najpismeniji dijelovi s mađarskim stanovništvom imaju 25-30% nepismenih, ali su simptomatične. Drava tako dijeli dvije političke jedinice, ali i dvije cjeline s najmanjom (ispod 30%) i najvećom nepismenošću (preko 60%), što svakako ima veze s društveno-političkim prilikama i odnosima nakon Nagodbe.

Ostalo nam je još pokušati prikazati položaj hrvatskih zemalja u Europi. U narednoj tabeli dani su podaci za neke zemlje sredinom prošlog stoljeća s namjerom da se upozori na velike i teško nadoknadle razlike u samom početku. Drugi dio tabele prikazuje stanje u više država početkom stoljeća.

Tabela 16. Nepismenost u Europi

država	god.	približan % nepismenih iznad 10 g.	god.	starosna grupa	% nepis.
grupa A: Prusija	1849	20	1871	iznad 10	12
Škotska	1851	20			
Švedska	1850	10			
grupa B: Austrija	1851	40-45	1900	iznad 10	23
			1910	iznad 10	17
(Hrv.-Sl.)			1900	iznad 6	55
			1910	iznad 6	46
(Dalmacija)			1900	iznad 6	73
			1910	iznad 10	63
(Istra)			1900	iznad 6	54
			1910	iznad 10	40
Belgija	1856	45-50	1900	iznad 10	19
Engleska	1851	30-33			
Francuska	1851	40-45	1901	iznad 10	17
grupa C: Italija	o.1850	75-80	1901	iznad 6	48
			1911	iznad 6	38
Španjolska	1851	75	1900	iznad 10	56
			1910	iznad 10	50
Europa		45-50			
Rusko carstvo	1850	90-95	1897	svo st.	79
Europ.Rusija			1897	svo st.	81
Europa i Rusija	o.1850	55-60			
Srbija			1900	iznad 6	80
Grčka			1907	iznad 5	61
Bugarska			1900	iznad 5	72
Rumunjska			1899	iznad 7	78
Finska			1900	iznad 6	7
Irska			1901	iznad 5	14
Portugal			1900	iznad 5	76
Bosna i Hercegovina			1910	iznad 7	88

Izvori: C.M.Cipolla, n.d., tab.24, 115., tab.30, 127-128; H.Sundhaussen, n.d., tab.139, 537-541; za Hrvatsku v.tab.7.

Na pismenost, kao i na druge vidove društvenog razvoja možemo primjeniti Wallersteinov model modernizacije od središta prema periferiji. Poticaj koji dolazi iz zemalja zapadne i srednje Europe širi se na rubne dijelove europskog jugozapada, jugoistoka i istoka. Hrvatska i Slavonija, Dalmacija i Istra u krugu su zemalja europske periferije.

Vratimo se sada Hrvatskoj s početka stoljeća.

4. VLADA I PISMENOST U BANSKOJ HRVATSKOJ

Porast pismenosti i obrazovanja bio je stalan, ali promatran u usporedbi sa susjednim i uopće europskim zemljama, stvarao je osjećaj kašnjenja i potrebe za što bržim i opsežnijim djelovanjem. Dodatan je poticaj pružalo objavljivanje statističkih podataka o nepismenosti. Rezultati popisa stanovništva 1900. godine djelovali su alarmantno, no još su s većim uzbuđenjem popraćeni izvještaji o rastućoj nepismenosti regruta, koja je 1890. godine iznosila 46.6%, da bi se 1900. popela na 74.6%, a 1905. zadržala tendenciju rasta i iznosila 74.8%.⁴⁶ Visok postotak analfabetizma u grupi mladih muškaraca, koji su, kako smo vidjeli, školovaniji od ženske populacije, a zdravih (nisu ulazili u grupu koja je mogla biti oslobođena školovanja), dokazuje da se u stvarnosti moralo računati i sa značajnom pojavom regresivne pismenosti, odnosno da je realna nepismenost bila čak veća od one koju pokazuju rezultati popisa stanovništva.

U atmosferi rastućeg nezadovoljstva i u saborskim se raspravama sve složnije počinje tražiti omogućavanje stjecanja osnova pismenosti i za onaj velik dio mladih i odraslih koji nisu mogli biti obuhvaćeni školovanjem. Predlagana rješenja, uglavnom isprobana u raznim europskim zemljama, oslanjaju se jednim dijelom na dopunski rad učitelja (analfabetski tečajevi)⁴⁷, drugim na posebne oblike organiziranja školstva (»zimске škole«, putujući učitelji)⁴⁸, ali probija se i ideja da je prosvjećivanje puka jedna od rodoljubnih obaveza, te da bi dobrotvorna, prosvjetna i sl. građanska udruženja trebala pružiti pomoć državnim organima.⁴⁹

Unutar oporbe postoji inicijativa i interes za proširenjem kruga nosilaca prosvjetno-školskog razvoja, međutim Khučnova i kasnije mađaronska vlada bana Teodora Pejačevića uspjela je na neko vrijeme odgoditi njihovo aktivnije djelovanje.⁵⁰ Oslanjanje prvenstveno na dodatni rad učitelja, karakteristično za vrijeme do 1906. godine, ne samo da je bilo nedostatno, već je dovelo i učiteljstvo u još teži položaj. Od preopterećenih i premalo plaćenih učitelja očekivalo se da životom oponašaju idealni lik »apostola narodne prosvjete«, osobe blistavih sposobnosti, koja se posvema žrtvuje za narod.⁵¹ Učiteljstvo se naposljetku pobunilo protiv prebacivanja ukupnog tereta i odgovornosti za prosvjećivanje naroda na njihova leđa, pokušavajući dio obaveza preputiti raznim društvima, ali i koristeći svoju nenadomjestivu

⁴⁶ A.Cuvaj, Grada, IX, 150.

⁴⁷ Zastupnik Harambašić u svom govoru (1.II. 1904) ukazuje na primjer tečajeva za odrasle analfabeate u Rusiji i drugim zemljama. Upozorava da u Hrvatskoj postoji i domaća čitanka za takve tečajeve. A.Cuvaj, Grada, VIII sv., 29-30.

⁴⁸ »Zimске škole« predlagao je u raspravi o proračunu 1903. zastupnik Stjepan Tropsch. A.Cuvaj, n.dj., VIII, 737.

⁴⁹ Saborski izvještaj odjelnog predstojnika za bogoštovlje i nastavu Levina Chavraka, A.Cuvaj, n.dj., VIII, 55.

⁵⁰ Politička zbivanja prema M.Gross u: J.Šidak, M.Gross, I.Karaman, D.Šepić, Povijest hrvatskog naroda g.1860-1914, Zagreb 1968, (ovdje str. 213.)

⁵¹ J.Granec, Obrazovni tečajevi za analfabeate, »Napredak« 42/1901, 44, 706; D.Trstenjak, Učitelj analfabeta, »Napredak« 45/1904, 25, 385-388.

ulogu u ovom društveno važnom poslu, trajno rješiti pitanje svojeg sve težeg materijalnog položaja.⁵² Dobili su pri tom i podršku oporbe, pa su sve češći prilozi u »Obzoru« i »Pokretu« zahtijevali rasterećenje učitelja, povećanje primanja i to sredstvima vlade, a ne dodatnim opterećivanjem općina.⁵³

Sabor se odlučio na polovično i privremeno rješavanje uvođenjem nagrada kojima se stimulira održavanje kraćih tečajeva za opismenjavanje. Misao kako je pomaganje dodatnog učiteljskog rada, uz podizanje škola, osnovna vladina zadaća (u školstvu), iznio je već 1900. predstojnik za bogoštovlje i nastavu A. Pavić,⁵⁴ međutim do prvih dotacija čekalo se još pet godina. Vlada je 1905. odobrila 2.000 K za nagrade učiteljima koji drže analfabetske tečajeve, a svota je kasnije (1907.) povećana na 10.000 K.⁵⁵

Kao izvanrednu mjeru treba spomenuti i dopuštenje bana Tomašića 1910. godine, da se prebaci 300.000 K iz iseljeničkog fonda u fond školstva.⁵⁶

Vrhunac vladinog zalaganja na potpomaganju izvanškolskog opismenjavanja (radilo se samo o analfabetskim tečajevima, ne i daljem obrazovanju) uslijedio je nakon uredjenja statusa i primanja učiteljstva. Nezadovoljno dugotrajnim nerješavanjem njihovih zahtjeva, ono je na izvanrednoj skupštini 11.5.1911. godine napokon proglasilo »pasivnu rezistenciju« odnosno ustezanje od svih učiteljstvu dodatno nametanih poslova, obavljajući samo nastavu.⁵⁷ Kada je kriza s učiteljstvom napokon bila riješena, mogao je ban Slavko Cuvaj, u jeku demonstracija srednjoškolaca i nepun mjesec dana prije uvođenja komesarijata, izdati Naredbu (5.3.1912., br. 1134/Pr.) kojom polaznje tečajeva za analfabete postaje obavezom za svu djecu od 12-15 godina ukoliko ne mogu biti obuhvaćena redovnom školom.⁵⁸ Tom je naredbom u krajevima gdje je iz bilo kojih razloga dio djece ostajao bez škole, zakonska obaveza njenog polaznja prebačena na tečajeve, a predviđalo se da ih, ako bude dovoljno mjesta mogu polaziti i stariji.⁵⁹ Sve troškove održavanja tečajeva trebale su podmirivati općine. Vođenje je povjerenno prvenstveno učiteljima, ali je ostavljena mogućnost i za »ine za obučavanje sposobne i neporočne osobe«, samo ukoliko im dozvole kotarske i županijske vlasti, što se je svodilo na ponekog politički poćudnog

⁵² Više se radilo o relativnom pogoršanju u odnosu na druge državne službe, kojima su odobravana veća primanja i sigurniji status. Prema redovnim, kratkim izvještajima o školstvu u istoimenoj rubrici u »Pokretu« 2/1905. Protiv pritiska javnosti, koje očekuje nadljudsku požrtvovnost, piše Danijel Katić, Učitelj kulturni rad izvan škole, »Hrvatski učiteljski dom« II/1909, 2, 12-14; D.Trstenjak, Ništa bez žrtava, »Hrvatski učiteljski dom« II/1909, 9, 81-82.

⁵³ O, Osvrt na Chavrakov proračunski govor, »Pokret« 2/1905, 11 (12.3.), 3-4; O, Učiteljske plaće i analfabetizam, »Obzor«, 47/1906, 264 (6.10.), 1; Na članak u »Obzoru« reagiralo je »Hrvatstvo« smatrajući da skromna naknada (nagrade) nije adekvatna poslu proizašlom iz obaveze održavanja tečajeva, »Hrvatstvo« 1906, 230 (8.10.), 1.

⁵⁴ Saborski govor A.Pavića 13.XII 1900. A.Cuvaj, Grada, VIII, 526-527.

⁵⁵ A.Cuvaj, Grada, VIII, 689, 737; Izgleda, međutim, da su se nagrade dodjeljivale samo 1906. godine, kada ih je primilo svega 75 učitelja. Izostajanje novčanih nagrada značilo je sužavanje kruga učitelja voljnih poučavati nepismene. Možda je poneki učitelj održavao tečajeve radi vlastitog uvjerenja, ali to nije poznato, O, Proti analfabetizmu, »Hrvatski pokret« 7/1911, 174. (2.8.1911.), 4.

⁵⁶ A.Cuvaj, Grada, IX, 157.

⁵⁷ Zaključak izvanredne skupštine Saveza hrv. učiteljskih društava bio je da se obustavi svaki kulturni i humanitarni rad učiteljstva, održava nastava samo s propisanih 80 učenika, te da do daljnega članovi Saveza ne izlaze na izbore. Najavljeno je i osnivanje odbora koji bi pomagao »prekvalifikaciju« učitelja. »Obzor« 52/1911, 130 (12.5.), 3-4. Iako pasivna rezistencija nije dosljedno provedena (»Obzor« 52/1911, 227 (17.8.), 1), skrenula je dovoljno pažnje na kritičan položaj osnovnog školstva, pa je jedan od prvih poteza novoga bana S.Cuvaja bilo povećanje učiteljskih plaća za 25% (Naredba od 30.1.1912.).

⁵⁸ Izgleda da je za banove poteze u školstvu najzaslužniji njegov brat A.Cuvaj, pedagoški djelatnik i autor ovdje korištene Grade. Slično u članku O, Vlada i analfabetski tečajevi, »Hrvatski pokret« 8/1912, 58 (11.3.), 3.

⁵⁹ A.Cuvaj, Grada, IX, 158-164; objavljeno u »Narodnim novinama« LXXVIII/1912, 58 (9.3.), 1-3.

srednjoškolca ili studenta.⁶⁰ Održano je oko 200 tečajeva, ali su politička kriza, uvođenje komesarijata i skori rat zapriječili postizavanje zamjetnijih rezultata.

Bolno pitanje pomanjkanja sredstava pokušavalo se ublažiti smišljanjem novih načina kako zainteresirati šire krugove da se uključe i novčano podupru prosvjetna nastojanja. U tu je svrhu vlada odobrila i slavljenje novoga praznika - »Narodnog blagdana«. Simbolički je izabrano da se slavi na dan sv. Cirila i Metoda (slavenskih »prosvjetitelja«) 5. srpnja. Prvi puta je slavljen 1911. godine uz priredbe na kojima su sakupljani prilozi za podizanje hrvatskih škola i ukupne narodne prosvjete.⁶¹

5. GRAĐANSKA PROSVJETNA DRUŠTVA

U prvom desetljeću ovoga stoljeća stekli su se tako uvjeti za bujanje djelatnosti građanskih prosvjetnih udruženja. A. Cuvaj nabroja ih 55, uključujući sva ona koja imaju neke veze s kulturnim ili prosvjetnim životom (stalcška, stručna i dobrotvorna).⁶² Značajnija prosvjetna društva u užem smislu u Hrvatskoj i Slavoniji bila su Hrvatsko društvo za pučku prosvjetu (HDPP), Klub sveučilišnih građana za poduku analfabeta (Klub ABC) u Zagrebu i »Prosvjeta« u Osijeku. Slična su udruženja osnivana i u drugim hrvatskim krajevima, u Istri Društvo sv. Cirila i Metoda (osnovano 1893.), »Ljudevit Gaj« u Rijeci i Dubrovniku (1911.).

Zadržat ćemo se na Hrvatskom društvu za pučku prosvjetu i Klubu ABC, reprezentativnima za dvije različite ideje. Jedno je promotor izrazito građanske ideologije i njenog kontroliranog prenošenja u šire slojeve, a drugo (iako ne uvijek jednodušno) ima pred očima potrebu za što hitnijim djelovanjem u puku, pa izvorište ideja nalazi u radovima Franje Anderlića i Antuna Radića.

Rješenja kojima se mislilo doskočiti poraznom postotku nepismenosti i niskom stupnju obrazovanosti širokih slojeva nađena su u održavanju analfabetskih tečajeva (stjecanje osnova pismenosti), pučkim predavanjima (najosnovnija znanja o modernom, racionalnom gospodarenju, pravnim propisima, zdravstvu, nacionalnoj povijesti i dr.) i pučkim knjižnicama (sprječavanje zaboravljanja stečene vještine čitanja, a moguće je i stjecanje novih znanja).

Nakon objavljivanja Andresove knjižice, kojom popularizira pučku knjižnicu, poziva u pomoć pri njihovom osnivanju i vođenju sve zainteresirane za narodno dobro, od gradova do najmanjih naselja, nije trebalo dugo čekati na novi apel širokom krugu hrvatskih rodoljuba. Uputio ga je na predavanju povodom 400-godišnjice hrvatske književnosti održanom na skupštini Društva hrvatskih književnika Velimir Deželić.⁶³ Obraćajući se raznim privatnim građanskim udruženjima, institucijama i inteligenciji, pozvao ih je na zajednički, ne samo vladin napor, na podizanju prosvjete u narodu. Smatrao je kako je prije svega potrebno organizirati stalne tečajeve za opismenjavanje, pošto su se dotadašnji, vođeni u slobodno vrijeme učitelja,

⁶⁰ Točke 32. i 34. A.Cuvaj, Grada, IX, 162.

⁶¹ S.Ortner, Narodni blagdan i pučka prosvjeta, »Pučka prosvjeta«, V/1911, 6, 81-83. Sakupljeno je preko 60.000 K, koje je odbor za proslavu, pod predsjedanjem dr. R.Horvata, odlučio podijeliti između Družbe Sv.Cirila i Metoda za Istru i Kluba Cirilo-Methodskih zidara u Zagrebu, koji je trebao postati Hrvatska matica školska. Njen bi glavni zadatak bio pomagati osnivanje hrvatskih škola i prosvjećivati puk, što je trebalo zaustaviti sve učestaliju pojavu da hrvatska djeca, radi materijalnih pogodnosti, polaze u sve brojnije mađarske škole. Za osnutak »Maticе školske«, »Obzor« LII/1911, 258, 2.

⁶² A.Cuvaj, Grada, XI, 36.

⁶³ V.Deželić, Javna predavanja i tečajevi za analfabete, Zagreb 1902.

pokazali kao neznatna i sporadična pomoć. Preporučio je i održavanje pučkih predavanja kao vrijedne dopuna.⁶⁴ Iste je godine, predvođena Stjepanom Ortnerom, grupa studenata Zagoraca sa zagrebačkog Sveučilišta počela držati prva pučka predavanja u mjestima Hrvatskog zagorja, potičući istovremeno osnivanje prvih knjižnica.⁶⁵ Društvo hrvatskih književnika i njegova glavna uprava za osnivanje pučkih knjižnica, odigrali su jednu od najznačajnijih uloga i u počecima stvarnog širenja pisane riječi, osnivajući pučke knjižnice u cijeloj Hrvatskoj.⁶⁶

Istovremeno je učitelj Franjo Anderlič sastavio prvu hrvatsku »Abecedarku« za podučavanje odraslih »nepismenjaka«.⁶⁷ Metodom se po svoj prilici ugledao u slične ruske početnice.⁶⁸ Pojavljivanje Anderličeve »Abecedarke« pratilo su velike sumnje u stvarnu učinkovitost metode koja obećaje uspjeh poduke već za 10 sati, ali i konkurencija slične osnove mađarskog učitelja Julija Gabela, koju je posebno popularizirao Mile Petranović iz Bjelovara.⁶⁹ Dilema je riješena nakon susreta obaju autora upriličnog pred županijskim i kotarskim predstavnicima, učiteljstvom i ostalim zainteresiranim u Osijeku (26.10.1905.). Demonstracija njihovih metoda na dvije grupe nepismenih, pokazala je po zajedničkoj ocjeni da je Anderličeva metoda prihvatljivija.⁷⁰ Preporuke iz Osijeka pomogle su Anderliču da može započeti s održavanjem prvog tečaja za analfabete u Rudolfovoj vojarni u Zagrebu.⁷¹ Rasprava je pobudila širi interes, pa je i u Dalmaciji, u Drnišu, održan prvi analfabetški tečaj.⁷²

Demonstracija u Osijeku provedena je u okviru ozbiljnih napora tamošnjih čelnika i prosvjetnih djelatnika, da se suzbije nepismenost. U rujnu 1905. godine među osječkim je učiteljstvom provedena anketa o načinu kojim bi se ona mogla radikalno smanjiti.⁷³ U rezoluciji sastavljenoj prema dobitnim odgovorima preporučeno je održavanje tečajeva za analfabete, koje bi držali učitelji, ali i »druge pismu i čitanju dobro vješte osobe«, navedeni su savjeti kako organizirati te tečajeve (podijeliti polaznike po dobi i spolu), a naglašena je i potreba za osnivanjem društva koje bi trajno i sistematski pomagalo pučku prosvjetu.⁷⁴ Osnovano je društvo »Prosvjeta«, čiji je zadatak bio okupiti cijelu javnost oko prosvjetnog djelovanja na području osječkog

⁶⁴ O predavanjima kao prirodnijem prenošenju znanja i Julije Kempf, Predavanja za narod, »Napredak« 47/1906, 46, 721-724; 47, 737-740; 48, 753-757.

⁶⁵ Osnovano je 27 pučkih knjižnica. Izvještaj Hrvatskoga društva za pučku prosvjetu prve upravne godine 1907., Zagreb 1908, 49. Predavanja su držana po Ortnerovom predlošku objavljenom kasnije kao knjiga, S.Ortner, Knjiga i narod, Zagreb 1903.

⁶⁶ U kratko vrijeme osnovano ih je čak 119, ali kasnija im je djelatnost često bila kratkoga vijeka. Izvještaj HDPP za 1907, 50-51.

⁶⁷ Od studenog 1901.g. izdaje i seriju pučkih knjižica »Seljak Marko«. Od privatnih izdavačkih poduhvata na području pučke prosvjete zanimljivi su i Amruševa »Pučka knjižnica« (počela izlaziti 1903.g.), »Mala knjižnica« D.Basarićeka (1908), nekoliko serija S.Ortnera »Hrvatski narodni razgovori«, »Hrvatska prosvjeta« (1910), časopis »Hrvatski pravnik« (1905), te A.Stampara »Knjižnica proti alkoholu« (1910).

⁶⁸ Metoda se sastojala u savladavanju slova na primjeru molitve »Oče naš«, a o sličnoj priča zastupnik Ilarambašić kao ruskoj.(v.bilj. 44).

⁶⁹ M.Petranović, Početnica za analfabete po Gabelovom sustavu, Bjelovar 1905.

⁷⁰ Josipa Glembay, Vijećanje o obučavanju analfabeta, »Napredak« 46/1905, 46, 733-735; Isto, br.47, 747-749.

⁷¹ Metoda se pročula pa je ubrzo održan i prvi tečaj u Dalmaciji, u Drnišu. Dorbić, Roca, Pokret protiv analfabetizma, »Narodni list« XLV/1906, 9, 1-2; Isto, br. 10, 1-2.

⁷² Tečaj je pomagala općina i upravitelj ureda za otkup duhana Aurelij Mazzi, koji je obavezao svoje nepismene radnike na polazjenje tečaja. Od 48 polaznika svega su dvojica bili seljaci. Dorbić, Roca, Pokret protiv analfabetizma, »Narodni list« XLV/1906, 9, 1-2; Isto, br.10, 1-2.

⁷³ (), Gegen analfabetismus, »Slavonische Presse« XXI/1905, 236, 1-2.

⁷⁴ A.Cuvaj, IX, 171-174.

kotara. Sličan program održavanja tečajeva za nepismene, osnivanja knjižnica, pomaganja pri podizanju škola, prihvatilo je i zagrebačko Hrvatsko društvo za pučku prosvjetu, ali ostvarivalo ga je na cijelokupnom hrvatskom području.

Hrvatsko društvo za pučku prosvjetu

U prosincu 1904. prijatelji pučke prosvjete okupljeni u dvorani Matice hrvatske sastavili su i podnijeli vladi na odobrenje pravila budućeg društva.⁷⁵ Inicijativa je potekla iz krugova oko Stjepana Ortnera, Milana Amruša, Đure Šurmina unutar Društva hrvatskih književnika.⁷⁶ Pravila su odobrena tek u rujnu 1906. godine, nakon izborne pobjede i uspostave vlade Hrvatsko-srpske koalicije u svibnju iste godine. Hrvatsko društvo za pučku prosvjetu (HDPP) moglo je započeti s djelatnošću na tom »pitanju života i smrti«, kako prosvjećivanje naroda naziva S. Ortner, tajnik i glavna pokretačka snaga društva.⁷⁷ Glavna aktivnost društva pada u prve godine njegova postojanja, kada je uspjelo zainteresirati i privući velik broj članova (a time i financijera) iz političkih, gospodarskih i kulturnih krugova (upravne oblasti, privredne i kulturne organizacije, ugledne pojedince), osnovati impresivan broj podružnica i sakupiti značajna sredstva za priređivanje popularnih predavanja (o racionalnom gospodarstvu, pravu, nacionalnoj povijesti, zdravstvu i koristi od pismenosti), osnivanje pučkih knjižnica i održavanje analfabetskih tečajeva.⁷⁸ Pri tome se oslanjalo isključivo na svoje povjerenike učitelje i svećenike (župnike). Prema nekim procjenama imalo je 10.000 članova,⁷⁹ a pokrenulo je i vlastiti časopis »Pučka prosvjeta«, koji je izlazio u razdoblju 1906-1911. u nakladi od 20.000 primjeraka. Uredništvo časopisa dosljedno je izbjegavalo objavljivanje članaka o politici, nastojeći mobilizirati cjelokupnu nacionalnu elitu, bez obzira na stranačku pripadnost, i okupiti je na dobrotvornom radu za narod. U poletu prvih godina svoga postojanja HDPP je uspjelo razviti vrijednu aktivnost i na širem nacionalnom teritoriju u Dalmaciji i Istri.⁸⁰

Nepovoljne političke okolnosti odrazile su se i na rad HDPP. Aneksiona kriza, politički procesi (»veleizdajnički« i Friedjungov), nastojanje bana Tomašića da oslabi i razbije Koaliciju, urodili su plodom. Izbori u listopadu 1910. godine pokazali su da Koalicija, iako i dalje ima većinu mjesta u Saboru, ne uživa više punu podršku hrvatskoga građanstva i šire javnosti.⁸¹ Zaoštavanje političkih sukoba odrazilo se i na prosvjetnom radu HDPP, ovisnom najvećim djelom od nedržavnih ulaganja.⁸² Opseg i vrste djelovanja ostvarene prve godine postojanja Društva, održavani su, ali ne i značajnije proširivani, do 1910. godine iako je u Pravilima HDPP kao jedna od točaka

⁷⁵ »Hrvatski pravnik« II/1906, br.7, 112.

⁷⁶ Skupština Hrvatskog društva za pučku prosvjetu, »Pučka prosvjeta« I/1907, 1, 13.

⁷⁷ »Hrvatski pravnik« II/1906, br.10, 156-157.

⁷⁸ U samo godinu dana djelovanja HDPP je osnovalo 43 podružnice, u radu je sudjelovalo 393 povjerenika, osnovalo je 44 pučke knjižnice, održalo 36 analfabetskih tečajeva, 124 pučka predavanja i za Božić 1907.g. podijelilo oko 30.000 raznih pučkih knjižica. Izvještaj Hrvatskoga društva za pučku prosvjetu prve upravne godine 1907., Zagreb 1908.

⁷⁹ A.Cuvaj, XI, 250.

⁸⁰ Razgranata djelatnost sustaje tijekom 1910. Andrija Rački, Povijest grada Sušaka, (Sušak 1929), 2.izd. Zagreb 1992, 297-298.

⁸¹ M.Gross u: J.Šidak, M.Gross, I.Karaman, D.Šepić, n.d., 270.

⁸² Kr.zemaljska vlada odobrila je društvu godišnju potporu od 1.000 K (1907), što je iznosilo svega 7.2% od sakupljenih sredstava. Izvještaj HDPP..., 47. Slično je i narednih godina. Druga glavna skupština HDPP, »Pučka prosvjeta« III/1909, 10, 156. Treća redovita glavna skupština HDPP, »Pučka prosvjeta« IV/1910, 10, 146. Primici Društva iznosili su 12-15.000 K.

navedeno i pomaganje osnivanju pučkih škola, nikada se nije raspolagalo dovoljnim sredstvima za tako obiman poduhvat. Prikupljeni prinosi pokrivali su troškove izdavanja časopisa, putovanja djelatnika Društva vezana za predavanja i tečajeve, nagrade za predavanja, početnice za analfabete, a pokrenuta je i nova pučka knjižnica »Pučka predavanja« (1908).⁸³ Već se 1910. godine na Trećoj glavnoj skupštini tajnik S. Ortner žalio na političke trzavice i njihove štetne posljedice na rad HDPP, a u zaključku skupštine prihvaćen je prijedlog da se zatraži od Sabora i hrvatske vlade »izdašnija redovita potpora«, a slične molbe upućene su i gradskim i općinskim vijećima, novčanim zavodima, a apel na rad u Društvu upućen je svoj inteligenciji, obrtnicima i seljacima.⁸⁴ Naredna je godina donijela još težu situaciju. Zaredale su molbe za plaćanje pretplate na časopis (većinom je ispadalo sa se dijelio besplatno), rad u društvu je otežan proglašenjem pasivne rezistencije učitelja, koji su najvećim dijelom bili povjerenici Društva, ali i političkim nesuglasicama, pa se na koncu sveo na aktivnost S. Ortnera.⁸⁵ Ortner koji je osobno ulagao puno i vlastitog novca i rada, doživio je kako sam kaže, samo neugodnosti i premještaj u Gospić, zbog čega se, da bi mogao nastaviti s prosvjetnim radom, povlači u mirovinu.⁸⁶

Politički sukobi i nesporednosti,⁸⁷ možda i osobni animoziteti s jedne strane i nemogućnost stvarne mobilizacije barem inteligencije, ako ne i cjelokupne nacionalne elite samim apelima na njihovu savjest, odredili su jednim dijelom granicu postignutog. Druga je slabost bila u samom načinu rada. Pučkim knjižnicama što ih osnivaju po selima, knjige i novine su mahom poklanjane u naivnoj vjeri da će uz mali napor društvenih povjerenika biti i opće prihvaćene. Međutim, njihovo čitanje, a još više usvajanje pročitano, nailazilo je na često neprobojan zid ravnodušnosti ili odbijanja u narodu nakon početnog interesa (možda više radoznalosti).⁸⁸ Slično tome, niti polazanje analfabetskog tečaja nije značilo trajnu pismenost. Može se pretpostaviti da je regresivna pismenost, velik problem i kod onih koji su polazili nekoliko godina škole, znači bili u dodiru s pisanom riječju znatno duže, umanjivala i rezultate takovih tečajeva.⁸⁹ Suočena s nizom prepreka, djelatnost društva je zamrla uvođenjem komesarijata 1912. godine.

Rezultate njihova rada zacijelo je umanjivao i odnos koji su gajili prema onima koje su željeli prosvjećivati, tj. prema puku. Kao ilustracija poslužiti će prilozima objavljeni u »Pučkoj prosvjeti«.

U borbi protiv neznanja (koje je sinonim mraka, najveće bijede i osobnog i nacionalnog propadanja), suradnici lista zauzimaju ulogu učitelja, onoga koji u posljednji trenutak spašava i usmjerava narod. Prihvaćanje njihovih savjeta predstavljano je kao jedini put u bolju budućnost. Karakteristična je bila misao R. Strohala: »Kao što svagdje kod uzgoja najviše vrijede dobri primjeri, za kojima se imadu gojenci povadati, tako vrijede dobri primjeri i

⁸³ Prve godine izašlo je 15, druge (1909) 11 svezaka. Prema izvještajima Druge i Treće gl. skupštine, v. bilj. 73.

⁸⁴ Treća redovita glavna skupština HDPP, »Pučka prosvjeta« IV/1910, 9, 133.

⁸⁵ A.Cuvaj, XI, 250.

⁸⁶ »Hrvatski pravnik« VII/1911, br.1, 2.

⁸⁷ Optuženo da je »beščutno za katoličku vjeru i njezine svetinje«, društvo se brani točkom 2. Rezolucije iz 1910. kako je do sada, a i nadalje misli osobito paziti na »svetu Isukrstovu nauku ljubiti bližnjega svoga kao samoga sebe«, »Pučka prosvjeta«, IV/1910, 9, 140-141.

⁸⁸ Na sudbinu ranije osnivanih pučkih knjižnica upozorio je S.Ortner. »Jedne su nemarom uprave propale, druge spavaju čvrsti san i čekaju ponovno uskrsnuće, a trećim nestalo knjiga, pače neke su i na dražbi prodavane.« Izvještaj HDPP, 49.

⁸⁹ A.Cuvaj, XI, 251.

kod uzgoja naroda. Tko ima pružati narodu dobre primjere? Tko drugi nego njegova gospoda ili njegova inteligencija.«⁹⁰

Kao što bi onovremeni učitelj poučavao dijete, tako i autori članaka (učitelji, kao npr. F. Anderlić, S. Čajkovac, D. Trstenjak i drugi stručnjaci iz raznih područja zainteresirani za prosvjećivanje, liječnici, pravnici, stručnjaci za gospodarstvo i poljoprivredu) u svoje tekstove unose malo poduke, malo nagovora i podosta zastrašivanja. Poučavaju većinom pričama jednostavne strukture. Opisuju one što smatraju nezdravim i štetnim pojavama u životu širokih slojeva (rasipnost, alkoholizam, nehigijena, spolne bolesti, praznovjerje i sl.), završavajući priče najčešće propadanjem glavnih likove i poukom kako to izbjeci.

Zanimljivo je primjetiti kako je kod većine suradnika prisutno potpuno pomanjkanje osjećaja za stvarni život i probleme puka, pa i pedagoškog takta. Mahom su bili usmjereni na pokazivanje samo njegovih loših osobina u namjeri da ih i on sam prepozna kao loše, zasrami ih se i prihvati one koje mu sugeriraju »prijatelji stariji po znanju«.⁹¹ Seljak je, u njihovoj interpretaciji, bio djelomice kriv slabom stanju nacionalne ekonomije, jer nije znao racionalno gospodariti, pa su ga opetovano pozivali da se okani »rastrušnosti, pijančevanja i gizde«⁹² i sklonosti da »potepe imanje nevaljalim svojim životom«.⁹³ Teško prihvaćanje novoga prikazivali su kao nesamostalnost, neodlučnost, nedostatak samopouzdanja i lijenost,⁹⁴ a opće ljudske mane izgledale su svojevrsne samo njemu (krađa, kleveta, osvjetoljubivost, ogovaranje).⁹⁵ Ton kojim su se obraćali svom čitatelju ponkad je bio prava uvreda.⁹⁶

Pitanje je od kuda toliki jaz između građanske inteligencije i seljaštva s obzirom da je dio njezinih pripadnika rođen u seljačkim obiteljima, a drugi je u zemlji bez pravih urbanih i industrijskih središta, koja obilježavaju zapadno- i srednjoeuropske države, barem živio u svakodnevnom dodiru sa onime što nazivamo tradicionalnom kulturom. Odgovor će pružiti tek buduća istraživanja.

Društvo hrvatskih sveučilišnih građana za pouku analfabeta. (Klub ABC)

Klub osnovan oko Božića 1905. godine jedno je od značajnijih studentskih udruženja, kojih je početkom stoljeća bilo preko 20. Napredna je studentska mladež, prožeta Masarykovim idejama »sitnog«, svakodnevnog rada za narod, pokušala već ranije ostvariti svoje ideale prosvjećivanja širokih slojeva. Ovdje je već spomenut prvi pokušaj studenata porijeklom iz Hrvatskog zagorja, organiziranih u »Žagorski klub«, da u svojim i susjednim mjestima pokrenu pitanje osnivanja pučkih knjižnica i drže prva javna predavanja.

Klub ABC opredijelio se za rad na drugom području, a to je bila borba za opismenjavanje. Spremni na »sitan«, naporan rad, ali i mladenački željni obuhvatiti što više nepismenih i postići što brže rezultate, temelje svom radu našli su u metodi koju je od 1902. osmislio i propagirao učitelj Franjo

⁹⁰ R.Strohal, O odgoju naroda, »Pučka prosvjeta« V/1911, 9, 129.

⁹¹ O, Čovjek i ljudi, »Pučka prosvjeta« IV/1910, 6, 93.

⁹² S.Čajkovac, Uzroci našeg nazatka, »Pučka prosvjeta« I/1907, 6, 92; O Poklade, II/1909, 2,19.

⁹³ S.Čajkovac, Čuvaj svoju očevinu, »Pučka prosvjeta« II/1908, 2, 17.

⁹⁴ D.Kopač, Oni drugi, »Pučka prosvjeta« IV/1910, 6, 92-93.

⁹⁵ D.K.D., Nekoje nezdrave pojave na selu, »Pučka prosvjeta« IV/1910, 2, 24-26.

⁹⁶ »Eto vidite vi zasukanci, vi slijepci, vi glupani - kojih se to tiče - što čine vaše pogane jezičine, vaša tjesnogradnost, jal i vaša zloba«, isto kao bilj. 86.

Anderlič. Oko njega se okupila grupa od dvadesetak studenata, koja je prihvatila i njegovu ideju da se radi što bržeg opismenjavanja stanovništva, održavanje tečajeva može povjeriti i drugim školovanim osobama osim učitelja.⁹⁷ Ubrzo su održali svoj prvi analfabetski tečaj u tvornici duhana u Zagrebu.⁹⁸ S vremenom se pokazalo da za savladavanje osnova čitanja i pisanja treba više od 10 sati, pa niti onda mnogi ne nauče dobro, a nakon kraćeg vremena sve zaborave. Osim toga, studenti su zbog prevelikih troškova prijevoza mogli djelovati samo u Zagrebu i okolici ili ljeti za praznika u svom selu. Nakon tih prvih iskustava, društvo je ograničilo rad na osposobljavanje svojih članova za držanje tečajeva i za propagandu među studentima, srednjoškolicima i inteligencijom, a manje na same tečajevе.⁹⁹ Gotovo sve novine donose obavijesti o radu i uspjesima članova Kluba ABC, te njihove pozive na suradnju. Nastojeći pridobiti što više ljudi za posao opismenjivanja, većina je djelatnika Kluba, predvođena R. Hercegom, prihvatila ideju da poučavati nepismene mogu i sami pismeni seljaci.¹⁰⁰

U prvih šest godina postojanja Klub ABC je održao 308 tečajeva, na kojima je oko 7000 odraslih ljudi upućeno u osnove čitanja i računanja.¹⁰¹ Glavna aktivnost pada u 1911. godinu, kada je Klub izdao, na temelju vlastitog iskustva, svoju »Abecedarku« i »Upute« kako se njome služiti u tečaju.¹⁰² Tada su pokrenuli i inicijativu kojom su od vlade tražili sustavno nagrađivanje učitelja s 5 K po polazniku tečaja, podržanu od nekih vodećih političara (I. Lorković iz ujedinjene Hrvatske samostalne stranke, S. Radić iz Hrvatske pučke seljačke stranke, F. Rožić iz Hrvatske stranke prava, V. Bukšeg iz Socijaldemokratske stranke) na prvoj javnoj skupštini za suzbijanje analfabetizma u jesen 1911. godine.¹⁰³ Klub je zaista i dobio od vlade 5000 K i za tri mjeseca održao tečajevе koje je pohađalo oko 6000 ljudi.¹⁰⁴

Naredna 1912. godina donijela je komesarijat i zabranu sastajanja, a kasnije rat definitivno prekid aktivnosti. Uz te šire društvene probleme, nije društvo u svojoj razmjerno kratkoj aktivnosti bilo pošteđeno niti velikog otpora od strane onih od kojih se nadalo suradnji. HDPP, unatoč obostranom pozivanju na zajednički rad za narod i povremenoj suradnji (Klub ABC davao im je svoje početnice), počelo je na kraju »neku kampanju protiv ABC društva«.¹⁰⁵ Tečajevе koje je Klub organizirao nailazili su na osude i u redovima učitelja¹⁰⁶, pa i svećenika.¹⁰⁷ Prvi i jedini pokušaj da ga vodi seljak bio je zabranjen.¹⁰⁸

⁹⁷ Primjer zemalja Zapada u kojima se broj pučkih predavanja i knjižnica mjerio desecima tisuća, a nepismenost gotovo nestala, popularizirali su i naprednjaci. O, Vanškolsko obrazovanje u Francuskoj, »Pokret« II/1905, 38 (17.9.), 4.

⁹⁸ »Pokret« 2/1905, 60 (11.12.), 7.

⁹⁹ A.P. (Antun Peulić), Društvo za pouku analfabeta, »Hrvatski dak« 4/1910, 3-4, 92-93.

¹⁰⁰ Već 1908.g. piše o toj mogućnosti u »Domu«, R.II., Društvo hrv. sveuč. građana za pouku analfabeta, »Dom« 2/1908, 50 (16.12.), 5.

¹⁰¹ Rudolf Herceg, Prosvjetom k slobodi, Zagreb 1911, u R.Herceg, Teško je čovjeku u mraku..., Zagreb 1919, 11.

¹⁰² A.Peulić, R.Herceg, Abecedarka za poučavanje odraslih nepismenih, Zagreb 1911; Isti, Uputa za poučavanje odraslih nepismenih, Zagreb 1911. U čitanci »Abecedarke« ima i priloga A.Radića.

¹⁰³ A.Cuvaj, Grada IX, 268-270; R.Herceg, Prosvjetna akcija odozdo, 5.

¹⁰⁴ R.Herceg, Prosvjetna akcija odozdo, 5.

¹⁰⁵ R.Herceg, Analiza i sinteza pučko-prosvjetnog rada, u Teško je čovjeku u mraku, 17. Vjerojatno misli na negativne kritike »Abecedarke«, Učitelj, Abecedarka izdana po društvu hrv. sveuč. građana za pouku analfabeta, »Pučka prosvjeta« 5/1911, 12, 188-189. Potpisani »Učitelj« možda je F.Anderlič, član upravnog odbora HDPP, tvorca metode po kojoj su do tada radili i sveučilištarci, ali su je odbacili navodno zbog vjerskih temelja (zasnovana je na molitvi »Oče naš«).

¹⁰⁶ Učitelji su, štiteći svoje interese posebno nakon proglašenja pasivne rezistencije, omalovažavali rad srednjoškola i studenata, navodeći kako ovima nedostaje autoriteta, strpljenja i iskustva. Tečajevе su proglašavali nedostatnima, ukazujući na jak proces zaboravljanja čitanja i pisanja i kod mladih koji su

Nekoliko tisuća nepismenih, koliko ih je prošlo kroz tečajevе Kluba, nije moglo utjecati na smanjenje ukupnog postotka analfabeta onoliko koliko se priželjkivalo. Značajnije je što je Klub prvi od nestranačkih organizacija prihvatio ideju svojstvenu seljačkom pokretu, koji upravo tada i nastaje, a to je bilo da svaki pismen čovjek, pa i seljak, može poučavati nepismenoga. Uz to, u njemu je započeo s javnim radom Rudolf Herceg, kasniji tajnik i voditelj »Seljačke sloge«. Iskustva stečena u studentskim danima, metode i ideje koje su razvijane u Klubu, postali su temeljem na koji se nadovezala bogata aktivnost te značajne kulturno-prosvjetne organizacije u razdoblju između dva rata.¹⁰⁹

Iako se Antun Radić ne spominje, sigurno su njegove ideje imale određeni utjecaj, ako ne na sve, svakako na Hercega. Prema dosadašnjim saznanjima, on je prvi još 1900. godine u »Domu« predložio da bi pismeni seljaci mogli zimi (pazio je i na prirodni godišnji ritam seljačkog života) poučavati nepismene suseljanec.¹¹⁰ Ideju je razvio već naredne godine u članku »Pučka scoska škola«. Predlagao je da se u svakom selu osnuje škola u kojoj bi učitelj bio pismeni mladi seljak, nastava bi se održavala samo zimi, a svake nedjelje djeca bi išla pravom, školovanom učitelju na eventualne dopune i korekcije.¹¹¹ Tako oblikovana ideja ušla je u program Hrvatske pučke seljačke stranke osnovane 1904. godine.¹¹² A. Radić je uzor po svoj prilici nalazio u Rusiji, u kojoj je sve do 1917. većina pismenog stanovništva naučila čitati izvan škole. Naime, nakon ukidanja kmetstva 1861. godine, u mnogim mjestima i selima nastaju neformalne scoske škole (slobodne škole, rus. voljnije školy). Obuku su u njima držali lokalni pismeni ljudi, svećenici ili vojni povratnici, a plaćala ih je općina ili pojedina domaćinstva. Tijekom 1880-ih godina uključivane su u školski sistem, međutim, neformalno školovanje i dalje je ostalo zapravo najvažnijim vidom opismenjivanja, s obzirom da npr. 1914. godine čak 49% djece ne ide u školu.¹¹³

6. ZAKLJUČAK

Modernizacija hrvatskoga društva tijekom druge polovine 19. stoljeća nametnula je i potrebu podizanja obrazovne razine širokih slojeva stanovništva. Unatoč nastojanjima da se sva djeca obuhvate redovnim osnovnim školovanjem, sve do pred I svjetski rat visok je postotak onih koji uopće ne polaze školu, a s time i vrlo spor proces smanjivanja nepismenosti. Potreba za širenjem pismenosti, koja je smatrana nužnim sredstvom društvene preobrazbe, promjene statusa i pridruživanja hrvatskih zemalja razvijenim zemljama, potakla je iznalaženje načina kako dopuniti napore

polazili školu, a ne samo kratak tečaj. V.Š., Protiv analfabetizma, »Hrvatski pokret« 7/1911, 187 (18.8.), 3-4.

¹⁰⁷ R.Herceg, Prosvjetna akcija, 3; »Dom« izvještava o Stupničkom župniku koji je u propovijedi napao tečajevе Kluba ABC i odgovarao narod od polaženja. »Dom« III/1909, 12, 3.

¹⁰⁸ I.Vidakoviću iz Sapne kraj Požege zabranjeno je držanje tečaja, a morao je i platiti 20 K globe. »Dom« III/1909, 6, 2. Zabranu je osudio i »Hrvatski pokret«, (), Proti analfabetizmu, 7/1911, 174 (2.8.), 4.

¹⁰⁹ Nakon I sv.rata obnovljen je i Klub ABC, ali značajniju ulogu imao je tek u 30-im godinama, kada je surađivao s HSS i »Seljačkom slogom«.

¹¹⁰ Antun Radić, Sabrana djela (SD) II, 30. (»Dom« I/1900, 2, 30.)

¹¹¹ A.Radić, SD III, 271-275.

¹¹² A.Radić, SD VII,52.

¹¹³ R.F.Arnove, H.J.Graff, n.d., 123-130. Moguće da je nekakav vid samoobrazovanja svojstven i drugim seljačkim društvima. Tako Frano Ivanišević piše o Poljicama: »I prije nego su počele škole, nalazilo se ljudi, koji su znali štit i pisat šćavski (latinicon) i glagolicon, a to su naučili jedan od drugoga po sebi se vižbajuć«. F.Ivanišević, Polica, narodni život i običaji, Zagreb 1903-1906, 376.

pučkih škola. Rješenje je potraženo u osnivanju i djelovanju privatnih građanskih udruženja, koja početkom 20. stoljeća nastoje okupiti svu nacionalnu elitu na zajedničkom podizanju pučke prosvjete. Opsegom postavljenih ciljeva, brojem podupiratelja i povjerenika, područjem djelovanja najznačajnije je takovo udruženje Hrvatsko društvo za pučku prosvjetu. Predstavnik tipične građanske ideologije i odnosa prema nižim slojevima naroda, u svom se radu oslanjalo na povjerenike, koji su mahom bili učitelji, zastupajući kontrolirano i usmjereno prenošenje znanja. Za razliku od HDPP, drugo značajno udruženje Društvo svučilišnih građana za pouku analfabela (Klub ABC), usmjereno doduše samo na tečajevce za opismenjavanje i znatno užeg dosega (Zagreb i okolica), zastupalo je ideju davanja uloge učitelja svakom pismenom čovjeku, pa i seljaku. Djelatnost obaju društava, započeta u povoljnim društveno-političkim prilikama krajem 1905., odnosno 1906. godine, ugasila se uvođenjem komesarijata 1912. Stvarni su rezultati njihovog djelovanja bili »samo kap melema na uzburkanom moru analfabetizma«. ¹¹⁴ Jezgo naroda, selo, ostalo je nepismeno. Postavljeni su, međutim, neki principi i utvrđeni oblici djelovanja, koji su nastavljeni nakon 1918. godine.

Z U S A M M E N F A S S U N G VERSUCHE ZUR VERMINDERUNG DES ANALPHABETISMUS IN BANALKROATIEN AM ANFANG DES 20. JHS.

Die Notwendigkeit, auch durch die Bekämpfung des Analphabetismus den entwickelten Ländern des Westens zu folgen, wurde zu einem Thema, worüber in Banalkroatien am Jahrhundertanfang immer öfter die Rede war. Statistische Indexe sprechen unbestreitbar davon, daß es für die Unzufriedenheit in den Reihen der bürgerlichen intellektuellen Elite ernsthafte Gründe gab. Mit nur 67% Kinder, die die Volksschule besuchen, und 54,4% schreibunkundiger Bevölkerung laut Volkszählung aus dem Jahr 1900, gehörte Banalkroatien (gleichwohl wie Dalmatien und Istrien) zu den unentwickelten Ländern der europäischen Peripherie.

Am bedeutendsten war der Kroatische Verein für Volksbildung, welcher durch die umfangreiche Zielsetzung, die Zahl der Unterstützer und Beauftragten, sowie durch die Größe des Gebietes, worauf er wirkte, hervortrat. Der Verein setzte sich für die kontrollierte und gesteuerte Übertragung von Wissen ein, wobei alle Merkmale der bürgerlichen Auffassung des Problems der Gesellschaft in Entwicklung und des Platzes der breiteren Schichten darin zum Ausdruck kamen.

Andererseits vertrat der Verein akademischer Bürger für die Unterweisung von Analphabeten (Klub ABC), obwohl nicht einmütig, die erstmals im Rahmen der Bauernbewegung ausgedrückte Idee, daß jeder Schreibkundige, so auch ein Bauer, Lehrer sein könne.

Die Tätigkeit beider Vereine wurde durch die Einführung von Kommissariaten 1912 unterbrochen, doch wurden deren Prinzipien und Wirkungsformen von einigen Vereinigungen (z.B. »Bauerneinigkeit«) nach dem Ersten Weltkrieg aufgenommen.

¹¹⁴ Stjepan Gutzmirtl, O analfabetizmu, »Hrvatski učiteljski dom« VIII/1915, 6, 65-66.

UDK 949.75

ISSN 0353-295X

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVLJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

R A D O V I

VOL. 26

Z A G R E B

1993.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR:

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Za izdavača
Ivo Goldstein

Priprema za tisak
Hrvoje Stančić

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, Krčka ul. 1

Časopis izlazi jednom godišnje.

Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti i tehnologije.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu fizičku i tehničku kulturu R Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije R Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.